

IMES

Universiteit van Amsterdam
INSTITUTE FOR MIGRATION
& ETHNIC STUDIES

Evaluatie van
'Meedoen,
Bouwen aan Burgerschap'
in Stadsdeel De Baarsjes

Eindverslag

Anja van Heelsum
augustus 2009

www.imes.uva.nl

Inhoud

1. Inleiding	2
2. Het traject 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap', achtergrond en theoretische begrippen	3
2.1 De context: het sociaal beleid in het afgelopen decennium	3
2.2 Kernbegrippen van 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' en van dit onderzoek	4
3. Methode van onderzoek en kenmerken van de respondenten	7
3.1 Opzet van het onderzoek	7
3.2 Inhoud van de vragenlijst	7
3.3 Contact met de respondenten	8
3.4 Kenmerken respondenten vergeleken met het totaalbestand van de vrouwen in het project	9
3.5 Gezondheidsituatie respondenten	12
4. Resultaten	15
4.1 Werk, opleiding en financiën (het economische terrein)	15
4.2 Zelfredzaamheid: kinderen, de school en oppas	16
4.3 Zelfredzaamheid: woning en instellingen	20
4.4 Sociale contacten	22
4.5 Participatie op het culturele en politieke terrein	26
4.6 Overige effecten	27
5. Conclusie	
5.1 Zelfredzaamheid en sociaal kapitaal	29
5.2 Lange termijn effect, zelfvertrouwen en perspectief	29
5.3 Beperkingen	30
5.4 Tot slot, voor en nadelen ten aanzien van een vergelijkbaar initiatief	32
Samenvatting	34
Referenties	35

1. Inleiding

Stadsdeel De Baarsjes ging in 2005 van start met een traject, dat erop gericht is om 155 allochtone vrouwen met een uitkering te stimuleren tot meer deelname aan de samenleving. Deze deelname kan de vorm aannemen van Nederlandse les of een opleidingstraject of van vrijwilligerswerk of betaalde arbeid. In 2005 en 2006 zijn 155 vrouwen ingestroomd in dit traject, getiteld 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' uitgevoerd en gecoördineerd door DGV Holding, die trajectbegeleiders aanstelden bij het bureau OCTRA. Bijzonder aan het traject is dat vrouwen die door de sociale dienst als de moeilijkste categorie worden beschouwd, vanwege bijvoorbeeld hun slechte Nederlandse taalvaardigheid of laag opleidingsniveau. Bijzonder is ook dat het traject intensief is en dat er druk wordt uitgeoefend om vrouwen betrokken te houden. De vrouwen zijn minstens een dagdeel per week bezig, maar sommigen vier of vijf ochtenden. Het IMES heeft 50 vrouwen in de loop van vier jaar ondervraagd om te onderzoeken of hun zelfredzaamheid verbetert en de mate van isolement vermindert. In oktober 2005 is gestart met het verzamelen van namen, adressen en telefoonnummers van de vrouwen die aan het traject deelnemen om de vrouwen voor het eerst te interviewen. In 2007, 2008 en 2009 zijn opnieuw interview rondes gehouden.

De centrale vraag van het onderzoek luidt: wat is het lange termijn effect op de ontwikkeling van de vrouwen. Daarom kijken we in dit verslag naar de verschillen en ontwikkelingen tussen de metingen, vooral tussen de startmeting en de eindmeting. In paragraaf 2 beschrijven we eerst een aantal aannames van het traject, en we behandelen de kernbegrippen die in dit onderzoek worden gebruikt. Dan volgt een paragraaf waarin beschreven wordt wie geïnterviewd zijn, hoe de kenmerken van de geïnterviewden zich verhouden tot het totale aantal vrouwen in het traject en hoe het interviewproces verliep. In paragraaf 4 vervolgen we met de resultaten op een groot aantal terreinen, en in paragraaf 5 volgt een algemene conclusie over het traject.

2. Het traject 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap', achtergrond en theoretische begrippen

2.1 De context: het sociaal beleid in het afgelopen decennium

Het project 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' past in drie ontwikkelingen in het sociale beleid van het afgelopen decennium. Ten eerste zijn projecten gericht op de buurt de laatste jaren populair. Een overzicht van recente buurtprojecten is te vinden in een WRR rapport van Hazeu, Boonstra & Jager-Vreugdenhill (2005). Gruijter, Boonstra, Pels & Distelbrink (2007: 6) beschrijven hoe de buurtaanpak centraal staat om in kwetsbare gebieden waar door de voortgaande immigratiedruk, de grote mate van kansarmoede en de afbrokkelende sociale cohesie, de leefsituatie te verbeteren. De lokale overheid, bijvoorbeeld de stadsdelen in Amsterdam en de deelgemeentes in Rotterdam, zijn daarbij de belangrijkste actoren, gesteund door subsidies uit gemeentelijke of landelijke fondsen. Binnen het korte bestek van dit onderzoek is het ondoenlijk om daar een overzicht van te bieden, maar enkele opvallende voorbeelden waar onderzoek naar gedaan is, willen we hier noemen, voordat we overgaan op 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' in Stadsdeel De Baarsjes.

Een tweede belangrijke ontwikkeling in dit verband was de aandacht die de Commissie Participatie van Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen (PaVEM) vroeg voor de verbetering van deelname van allochtone vrouwen aan het maatschappelijk verkeer. De Commissie PaVEM werd door het kabinet Balkenende II ingesteld en heeft van 3 juli 2003 tot 1 juli 2005 gefunctioneerd, met als aanleiding dat de vrouwen uit etnische minderheidsgroepen in Nederland veelal een geïsoleerde positie hadden. Allochtone vrouwen bleken vaker werkloos en nauwelijks mee te doen aan inburgeringstrajecten en maatschappelijke activiteiten. Het betreft vaak vrouwen met een laag opleidingsniveau, die de Nederlandse taal niet of onvoldoende beheersen.

Een van de doelstellingen van de Commissie PaVEM was om gemeenten te ondersteunen bij hun pogingen deze vrouwen meer te betrekken bij de samenleving. De nadruk lag op het uitwisselen van kennis, ervaring en ideeën tussen grote gemeenten, omdat daar de meeste allochtone vrouwen wonen. Belangrijke speerpunten waren volgens het 'Netherlands Institute for City Innovation Studies' (NICIS):

- Meer vrouwen uit etnische minderheidsgroepen aan het werk krijgen;
- Knelpunten wegnemen bij het aanleren van de Nederlandse taal door vrouwen uit etnische minderheidsgroepen;
- Het ondersteunen van gemeenten bij de maatschappelijke dialoog met allochtonen.
- De tendens naar populisme, onzorgvuldigheid en versimpeling in de publieke discussie tegengaan;
- Het samenstellen van een netwerk van succesvolle allochtone vrouwen, die te mobiliseren zijn voor participatieprojecten (NICIS 2008 ¹).

Een derde ontwikkeling in het recente beleid is die van de activering van werklozen. De gemeente Amsterdam heeft als speerpunt dat zoveel mogelijk Amsterdammers op wat voor manier dan ook 'mee moeten kunnen doen in de stad' (Boer, 2007). Mensen met een uitkering die lang niet hebben gewerkt en in een sociaal isolement terecht zijn gekomen, hebben minder kans op werk. De maatschappelijke participatie wordt gezien als een manier om toch een bijdrage leveren aan de samenleving. Amsterdam heeft daartoe zogenaamde activeringsplekken ingesteld bij buurthuizen, sportclubs, verzorgingstehuizen en dergelijke. Zo moet worden voorkomen dat uitkeringsgerechtigden met een grote, tot zeer grote afstand tot de arbeidsmarkt alleen maar thuis zitten. Sinds de start van dit beleid in 2007 zijn met de stadsdelen bij 55 uiteenlopende organisaties meer dan 5600 plaatsen gevonden. De uitkeringsgerechtigde ontvangt geen salaris, maar een extra vergoeding afhankelijk van het werk plus

¹ http://www.kiemnet.nl/dossiers/socialecohesie/Arbeidsparticipatie/PaVEM-Pagina_1016.html

reiskosten. Steeds vaker worden sancties gebruikt wanneer mensen die afhankelijk zijn van een uitkering van de sociale dienst/DWI niet willen meewerken.

Buurtaanpak, aandacht voor allochtone vrouwen en sociale activering van mensen met een uitkering komen bij elkaar in projecten waar de term 'Meedoen' vaak wordt gehanteerd, zoals bijvoorbeeld in de door Gruijter, Boonstra, Pels & Distelbrink (2007: 6) beschreven case "Allochtone vrouwen doen mee" in Rotterdam. Het wordt expliciet belangrijk gevonden om 'het onbenutte potentieel' van de allochtone vrouwen voor hun directe omgeving of de wijdere buurt in te zetten. Geïntegreerde en actieve vrouwen hebben een positieve uitstraling op hun kinderen en kunnen als voorbeeld en aanspreekpunt voor nieuw gearriveerde vrouwen dienen. Daarmee wordt veel effect verwacht van de programma's voor vrouwen in de buurten. Gruijter en collega's komen onder meer tot de conclusie dat buurtgericht werken goed past bij de leefwereld en wensen van allochtone vrouwen met kinderen en beperkte financiële middelen, omdat de activiteiten relatief makkelijk bereikbaar zijn, men vanwege kinderen en huishouden niet al te lang van huis kan zijn, en omdat de vrouwen het zelf erg belangrijk vinden om andere vrouwen uit de buurt te leren kennen.

Ook Marguerite van de Berg (2007: 21) onderzocht het 'Meedoen van allochtone vrouwen' in Delfshaven in Rotterdam. Zij beschrijft de manier waarop Marokkaanse vrouwen leven en overleven met weinig geld, vooral ondersteund door hun familienetwerk in de buurt. Door het ontbreken van de familie in Nederland, ontbreekt tevens een belangrijk deel van de sociale steun die men in Marokko vanzelf zou krijgen. Maar ook in Nederland is de familie van zodanig belang, dat vriendschappen alleen standhouden als de vriendinnen op een of andere manier door de familie geaccepteerd worden en daarin passen. De vrouwen volgen taalcursussen en nemen deel aan projecten waarin zij contacten in de buurt opbouwen. Van den Berg constateert dat de vrouwen in haar onderzoek het verplichte 'Meedoen' en de toenemende eisen en voorschriften van instanties als de Sociale Dienst, ervaren als pogingen tot controle en disciplineren, met als impliciet doel om 'goede burgers, met Nederlandse waarden en normen' van hen te maken.

2.2 Kernbegrippen van 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' en van dit onderzoek

Geheel in lijn met het voorafgaande, omschreven de bedenkers het traject 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' in Stadsdeel De Baarsjes bij de aanvang als volgt: "de bedoeling is om vrouwen (vooral allochtone en een paar autochtone vrouwen) te helpen om een sterkere positie te krijgen in de maatschappij, hen uit te nodigen om meer aan de samenleving deel te nemen, en hen uit hun (veronderstelde) isolement te halen". De bedoeling was om niet alleen alleenstaande moeders (direct klant bij de Dienst Werk en Inkomen (DWI) maar ook vrouwen met gezinnen waar de man een uitkering heeft en cliënt is bij DWI, te verplichten aan het traject mee te doen met als sanctie verlies van uitkering. In eerdere projecten in de Baarsjes zijn de eenvoudig te plaatsen cliënten van DWI veelal reeds geholpen, maar gebleken is dat cliënten uit de hier bedoelde groep zijn over gebleven, omdat zij vaak meervoudige problemen hebben. Het gaat dus om de moeilijkste cliënten van DWI, waarvan zelfs een aantal in het verleden in de categorie 'onbemiddelbaar' is geplaatst. De deelnemers zijn aanvankelijk geselecteerd door de DWI en hun traject bestaat uit a) individuele begeleiding om de meervoudige problemen op te lossen, b) taallessen en cursussen en c) vormen van maatschappelijke participatie naar bijvoorbeeld vrijwilligerswerk. Het resultaat kan zijn dat een deel daadwerkelijk doorstroomt naar onderwijs of vormen van betaalde of onbetaalde arbeid. Het Stadsdeel gaat ervan uit dat de andere leden van het gezin door de nieuwe activiteiten van de moeders positief worden beïnvloed, zodat ook gezinsleden zich zullen ontwikkelen tot zelfredzame onafhankelijke burgers. Het traject valt in de categorie activering van werklozen en niet in de categorie zorg hulpverlening, hoewel de mogelijkheid bestaat dat het op de rand van deze twee terreinen zal balanceren.

Dat het Stadsdeel de term burgerschap gebruikt, laat zien dat het niet alleen te doen is om bemiddeling naar (betaald) werk. Onder actief burgerschap wordt het zelfstandig opereren in allerlei maatschappelijke verbanden verstaan. Betaald werk is lang niet altijd haalbaar, daarvoor is de drempel vaak te hoog. Voor laag opgeleide allochtone vrouwen is de drempel veel lager om te participeren in het maatschappelijk verband van een allochtone organisatie of buurthuis of buurtinstelling. Zij voelen zich daar veilig en kunnen een aantal vaardigheden leren, zoals activiteiten voor kinderen opzetten, koken op feestdagen en vergaderen. Het doen van vrijwilligerswerk binnen deze organisatie kan een eerste stap zijn naar participatie buitenshuis. Een volgende mogelijkheid is de Nederlandse les bij het ROC. Maar tevens de school van de kinderen kan een aanknopingspunt vormen, hoewel deze jammer genoeg door sommigen wordt gezien als een wit bolwerk waar allochtone vrouwen niets in te brengen hebben.

In dit onderzoek gebruiken we de door het Stadsdeel geïntroduceerde term zelfredzaamheid. Maar zelfredzaamheid kan op diverse terreinen gemeten worden. We menen dat de terreinen die Godfried Engbersen (1995) in zijn boek 'Sferen van integratie' onderscheidt, zinvol te gebruiken zijn in dit onderzoek. Engbersen onderscheidt drie sferen van integratie: a) de economische sfeer: financiën, werk, huisvesting, onderwijs b) de sociale sfeer, contacten en c) de politieke en culturele sfeer.

Ad a) De economische sfeer omvat financiën, werk, huisvesting en onderwijs. Financiële zelfredzaamheid houdt in dat men bank- en betalingszaken zelf kan regelen, schuldenproblematiek kan voorkomen of oplossen, maar ook dat men zelfstandig inkomen kan verwerven zonder hulp van uitkeringsinstanties. Zelfredzaamheid op het gebied van huisvesting houdt in dat men in staat is om een passende woning te vinden, weet waar technische of sociale problemen met de woning kunnen worden gemeld en verholpen. Zelfredzaamheid op het gebied van onderwijs kan betrekking hebben op de vrouwen zelf of op hun kinderen. Wat hun eigen onderwijssituatie betreft gaat het om het vinden van betaalbare en geschikte Nederlandse les, en eventueel het vinden van een geschikte vervolgopleiding, waar men goed kan functioneren. Wat de opvoedings- en onderwijssituatie van kinderen betreft gaat het erom dat er een geschikte school wordt gekozen, dat contact wordt onderhouden met de leerkracht, dat leer-, gedrags- en opvoedingsproblemen worden aangepakt, eventueel met hulp van andere instellingen.

Ad b) Op het terrein 'sociale contacten' betekent zelfredzaamheid dat iemand mensen om zich heen verzamelt die men nodig heeft en een netwerk heeft dat wederzijdse diensten verleent. Gedacht kan worden aan kinderoppas, technische hulp in huis of voor tuinonderhoud maar ook aan deelname in organisaties zoals de sportclub van de kinderen of een religieuze organisatie voor rituelen als begrafenissen. Informatie over contacten in de buurt, contacten met vrienden, contacten in organisaties zijn hier aan de orde. We gaan ervan uit dat elke toename van contacten gunstig is. Uit eerder onderzoek blijkt dat mensen met veel contacten binnen de eigen etnische groep meestal ook veel contacten buiten hun eigen etnische groep hebben. Het kunnen vinden van instellingen bijvoorbeeld de jeugd- welzijns- of gezondheidszorg zullen we hier ook onder rekenen.

Ad c) Het derde terrein is het politiek-culturele. Op het politieke terrein valt te denken aan deelname aan verkiezingen, buurtvergaderingen, inspraakavonden en lidmaatschap van belangenorganisaties. Op het culturele terrein kunnen we onderscheid maken tussen culturele activiteiten van de eigen etnische groep, multiculturele activiteiten en Nederlandse culturele activiteiten. Deze terreinen zijn niet specifiek genoemd in het trajectvoorstel, maar complementeren het beeld van de terreinen waarop een burger kan opereren. Wanneer vrouwen een culturele avond organiseren om een feest uit hun herkomstland te vieren met autochtone buurtbewoners, kan dit beschouwd worden als actief burgerschap. Omdat het waarschijnlijk is dat het netwerk van de cliënten groeit tijdens het traject, ligt het voor de hand

dat alle soorten activiteiten zullen toenemen door de deelname aan het traject. Tot zover de uitgangspunten die wij vooraf bij het onderzoek hadden.

Naast actief burgerschap en zelfredzaamheid, is sociaal kapitaal een kernbegrip dat wij bruikbaar vinden in dit onderzoek. Een bekende definitie van sociaal kapitaal van Lin (1999: 35) is: "resources embedded in a social structure which are accessed and/or mobilized in purposive actions" (hulpbronnen, verankerd binnen de sociale structuur die kunnen worden benaderd of gemobiliseerd in doelgerichte acties). Met andere woorden, het sociaal kapitaal van deze vrouwen bestaat uit contacten binnen het eigen netwerk, die bruikbaar zijn om het eigen leven (beter) te organiseren. Op de hierboven genoemde terreinen heeft men bijvoorbeeld sociaal kapitaal nodig om informatie over de Nederlandse samenleving te vinden, om een oppas te regelen, om hulp te krijgen bij ziekte, om te kunnen praten over problemen, etcetera. Door actief te participeren in allerlei maatschappelijke verbanden kan het sociaal kapitaal van de vrouwen vermeerderen. De verwachting bestaat dat de vrouwen door deelname aan het project een groter netwerk van contacten in de buurt ontwikkelen, en dat zij die contacten beter hun weg kunnen vinden in de samenleving.

Met de bovenstaande informatie uit de literatuur, kunnen we onze centrale vraag – wat voor effect heeft het traject 'Meedoen, bouwen aan burgerschap' – verder preciseren, naast effecten in z'n algemeenheid, zullen we ons vooral richten op de vraag in hoeverre het traject invloed heeft op zelfredzaamheid en sociaal kapitaal van de deelnemers op het economische, sociale en politiek-culturele terrein.

3. Methode van onderzoek en kenmerken respondenten

In dit hoofdstuk gaan we eerst in op de opzet van het onderzoek (3.1), de inhoud van de vragenlijst (3.2) en de manier waarop contact met respondenten gelegd is (3.3). In 3.4 vergelijken we kenmerken van de uiteindelijk geïnterviewde groep met de kenmerken van het totale bestand. Tijdens het onderzoek bleek dat de gezondheid van de respondenten veel invloed heeft op de resultaten. Daarom besteden we hier in 3.5 aandacht aan.

3.1 Opzet van het onderzoek

Dit onderzoek maakt gebruik van de panel methode, dat wil zeggen dat vrouwen in het traject over een langere periode worden gevolgd om na te gaan of hun situatie verandert. De bedoeling is om zoveel mogelijk dezelfde vrouwen vier maal te interviewen. Van de vier meetmomenten vielen er twee nadat afloop van het project.

De eerste meting (T1) vond plaats net nadat de vrouwen van start gingen met het traject. DGV Holding (Oetra) stuurde de onderzoekers adresgegevens van respondenten en de eerste interviews vonden plaats tussen november 2005 en mei 2006. De interviews zijn door drie interviewsters uitgevoerd, en voor de analyse, uitwerking en rapportage door de onderzoekster was vier weken beschikbaar.

Een tweede meting vond plaats tussen januari en mei 2007 (T2). De meeste vrouwen waren op dat moment in een of meer cursussen betrokken.

De derde meting vond plaats van januari tot mei 2008 (T3). Het project was ondertussen afgelopen, de vrouwen werden niet meer persoonlijk door een trajectbegeleider begeleid, en de inloopruimte aan de Van Spilbergenstraat was opgeheven. Dit betekende niet dat de vrouwen weer thuiszaten. De buurthuizen bleven bestaan en een aantal vrouwen is doorgegaan met de cursussen die zij daar al volgden, maar het verplichte karakter om was verdwenen.

De vierde en laatste meting (T4) volgde tussen januari en juni 2009. Op dat moment konden vrouwen met wat meer afstand terugkijken op het traject. Op deze manier hebben we inzicht gekregen in de lange termijn effecten. In 3.3 en 3.4 zullen we ingaan op tussentijdse uitval van respondenten en mogelijke selectieve effecten daarvan op de resultaten.

3.2 Inhoud van de vragenlijst

Bij de start van het project in het najaar van 2005 is een vragenlijst opgesteld, waarin de drie kernbegrippen: actief burgerschap, zelfredzaamheid en sociaal kapitaal op de bovengenoemde terreinen werd geoperationaliseerd. Deze vragenlijst bevat gezien het opleidingsniveau en taalniveau van de respondenten vooral eenvoudige zaken, die door de interviewer makkelijk kunnen worden afgevinkt zonder dat een gecompliceerd interview nodig is. Eerst worden een aantal basiskennmerken geïnventariseerd, b.v. wanneer naar Nederland gekomen, aantal huisgenoten, opleidingsniveau, etc. De drie sferen die hierboven genoemd zijn – a) economisch: financiën, werk, huisvesting, onderwijs b) sociaal en c) politiek en cultureel – komen aan de orde binnen themablokken die aansluiten op de belevingswereld van de vrouwen.

Binnen de themablokken wordt gekeken naar zelfredzaamheid: met de kinderen en hun school b.v. de schoolkeuze, contacten met de school, bij het oplossen van problemen rond de woning b.v. reparaties, nieuwe woning, bij het afhandelen van bank- en belastingszaken, in geval van ziekte, en het bezoeken van instellingen. Deelname aan politieke en culturele activiteiten komt aan de orde bij de vragen over het bezoeken van voorzieningen. In deze eerste ronde is nog niet gevraagd of men is gaan stemmen omdat er geen verkiezingen waren geweest, dit is vanaf de tweede ronde wel gebeurd.

Een tweede themablok gaat over de contacten van de vrouwen, waarin we meer te weten komen over hun sociaal kapitaal. Wie komen in de loop van de week op visite? Bij wie gaat deze vrouw op visite buitenshuis? Is er contact met burens? Is er iemand die helpt wanneer zij ziek is? Is er iemand met wie men praat over belangrijke beslissingen? Zijn er genoeg mensen om dagelijkse problemen op te lossen? En zou de respondent liever een groter netwerk van contacten hebben?

Een derde onderwerp is het project 'Meedoen': waar zitten de vrouwen in het traject, wat is de bedoeling voor dit jaar en wat vinden ze van het project? Er wordt verder gepraat over eventueel toekomstig werk en opleidingen en wat mensen weerhoudt.

In de vragenlijst in de tweede, derde en vierde ronde zijn vragen over demografische kenmerken die niet veranderen (zoals geboorteland, geboortedatum, migratiedatum) niet opnieuw opgenomen. Wel wordt gevraagd of de samenstelling van het huishouden, de gezondheidstoestand en de bezigheden bij het project 'Meedoen' veranderd zijn.

3.3 Contact met respondenten

Tussen november 2005 en mei 2006 (eerste ronde) zijn in totaal 60 vrouwen benaderd, waarvan er 38 uiteindelijk zijn geïnterviewd. DGV Holding (Oetra) selecteerde potentiële respondenten uit het bestand van 155 en stuurde de onderzoekers adresgegevens van deze respondenten. Van de 22 niet geïnterviewden, hebben er 16 geweigerd en 6 vrouwen waren Marokkaans terwijl er al erg veel Marokkaanse vrouwen geïnterviewd waren. Meestal waren de geïnterviewden net gestart met het traject. Een aantal van hen had alleen het intake gesprek gehad, terwijl anderen al in een praatgroep bijeen kwamen voor de eerste fase van het traject.

In de tweede ronde kostte het opnieuw veel moeite om een afspraak te realiseren. Een Marokkaanse interviewster heeft alle 34 vrouwen opnieuw benaderd. Ook zijn twee nieuwe Turkse vrouwen geïnterviewd (respondenten 39 en 40). Uiteindelijk zijn 36 vrouwen in de tweede ronde geïnterviewd, inclusief deze twee nieuwe. Sommige vrouwen waren wantrouwend omdat men dacht dat de sociale dienst hen kwam controleren, anderen bedachten uitvluchten omdat ze geen zin hadden. Het verplichte karakter van het traject zorgde ook voor tegenzin tegen het interview. Het heeft positief gewerkt dat een Marokkaanse interviewster is ingezet. Een deel van de interviews moest half in het Nederlands, half in het Arabisch/Berber gehouden worden. Ook de tweede keer bleek niet altijd mogelijk om alle onderwerpen aan de orde te stellen, vrouwen kregen er genoeg van omdat ze niet gewend zijn aan een dergelijk interview. Iets meer dan de vorige keer laten vrouwen weten dat ze niet begrijpen waarom we hen persoonlijke vragen stellen. De vragen over het sociaal netwerk werden in een aantal gevallen niet beantwoord omdat men dit 'te privé' vindt. Bij vragen als wat is uw mening over het project krijgen we te horen dat men niets kwijt wil en soms dat men geen mening heeft. Het is duidelijk dat de vrouwen niet gewend zijn om voor zichzelf op te komen of een mening te geven. Vooral over hun (on-)

gezondheidssituatie hadden de vrouwen wel veel te vertellen. Het moeizame proces om deze vrouwen te interviewen, is typerend voor deze problematische doelgroep. Zowel trajectbegeleiders als onderzoekers hadden hier mee te maken. Alleen met veel volhardendheid aan de kant van de interviewster was het mogelijk om dit onderzoek te realiseren.

In de derde ronde kostte het nog meer moeite om een afspraak met de vrouwen te realiseren. Aangezien het project is gedisccontinueerd, zien de vrouwen niet in waarom zij er nog over moeten praten. Men realiseert zich dat er nu niets verplicht kan zijn, en wil niet mee doen. Ondanks vele telefonische pogingen en bezoeken aan huis bleek het niet mogelijk om alle vrouwen opnieuw te spreken te krijgen, uiteindelijk zijn er ondanks de enorme inzet van de interviewster slechts 28 vrouwen uit de eerdere groep bereid gevonden tot een gesprek. Onze indruk is dat het niet specifiek de groep is die toch al negatief stond tegenover deelname aan het project (waaronder veel zieke

vrouwen). Omdat de interviewster de zieke vrouwen in contact had gebracht met de Stichting Islamitische Hulpverlening, waren zij sterker gemotiveerd om opnieuw met haar te praten.

In de vierde ronde hadden we opnieuw hetzelfde probleem. Toch zijn 30 vrouwen opnieuw geïnterviewd die we minstens eenmaal eerder hadden gesproken, dit vooral dankzij de enorme inzet van de interviewster, die soms vijf keer aan de deur stond, en al haar overtuigingskracht moest gebruiken om een gesprek te kunnen realiseren. Soms waren dit vrouwen die wel in de eerste ronde maar niet in de tweede ronde waren geïnterviewd. In de vierde ronde zijn tevens 10 vrouwen geïnterviewd die we nog niet eerder gesproken hadden. In tabel 1 is een overzicht te vinden van de aantallen vrouwen in de verschillende rondes.

Tabel 1 Aantal respondenten in de vier rondes van het onderzoek

	Nieuw	Eerder geïnterviewd	Totaal
1 ^e ronde	38	0	38
2 ^e ronde	2	34	36
3 ^e ronde	0	29	29
4 ^e ronde	10	30	40

Van de 50 geïnterviewde vrouwen zijn er 22 (44%) die aan vier metingen deelnamen, van 11 vrouwen (22 %) zijn gegevens uit drie metingen beschikbaar, van 5 vrouwen (10 %) uit twee metingen van 12 vrouwen (24 %) zijn gegevens uit een meting beschikbaar.

Door het moeizame interviewproces heeft het onderzoek twee beperkingen. Ten eerste was er uitval. Dit is op zich gebruikelijk bij longitudinaal panelonderzoek, maar de steekproef is er iets door veranderd, zoals we in de volgende paragraaf verder zullen toelichten. Een tweede methodische beperking van dit onderzoek is dat het interviewproces ondanks de vele voorzorgmaatregelen tamelijk moeizaam is verlopen. Vrouwen kenden vooral in de eerste ronde vaak onvoldoende Nederlands en zijn niet gewend aan de interviewsetting en vinden vragen over contacten al snel 'te persoonlijk'. Aan de interviewster zijn hoge eisen gesteld: vragen worden verkeerd begrepen en men veronderstelt dat de interviewster zich allerlei antwoorden nog wel zal herinneren van de vorige keer als zij een vraag opnieuw stelt. De interviewster moet beoordelen of een vrouw bijvoorbeeld minder visite krijgt dan vorig jaar of geen zin heeft om de vraag uitgebreider te beantwoorden.

Een ander, meer inhoudelijk probleem is, dat de vragenlijst die in de eerste ronde op basis van onze theorie was opgesteld, niet alle aspecten van het ontwikkelingsproces van de vrouwen bleek te dekken. Een belangrijke toevoeging die niet zo duidelijk vooraf was geformuleerd, is de psychologische en attitudeverandering die we bij de vrouwen constateren. We willen in onze conclusie daarom niet alleen op de harde vergelijking van vragen in de diverse ronde ingaan, maar ook op informatie die bij de open vragen te vinden was en op de extra opmerkingen die in de kantlijn stonden.

3.4 Kenmerken respondenten vergeleken met het totaalbestand van de vrouwen in het project

Om te kunnen beoordelen hoe onze steekproef zich verhoudt tot het totale bestand van vrouwen die hebben deelgenomen aan het traject, hebben we een aantal kenmerken van de 155 vrouwen in tabel 2 opgenomen. De gegevens over land van herkomst, leeftijd, gezinssamenstelling, opleidingsniveau en taalvaardigheid komen uit de eindrapportage van DGV Holding (Giltay Veth 2007).

Tabel 2. Kenmerken van het totaalbestand: land van herkomst, leeftijd, gezinssamenstelling, opleidingsniveau en taalvaardigheid.

Land van herkomst:		Leeftijd:	
Marokko:	49 (32%)	20–30 jaar:	9 (6%)
overige Afrika:	13 (8%)	30–40 jaar:	32 (21%)
Turkije:	36 (23%)	40–50 jaar:	64 (41%)
overige Azië:	9 (6%)	50+:	50 (32%)
Suriname:	19 (12%)		
overige Zuid– Amerika:	4 (3%)		
Nederland:	16 (10%)		
overige Europa	9 (6%)		
totaal	155		155

Gezinssamenstelling:		Opleidingsniveau	
Alleenstaande ouders:	86 (56%)	Geen opleiding:	79 (52%)
Gezin met kinderen:	59 (38%)	Lagere school	22 (14%)
Gezin zonder kinderen:	2 (1%)	LBO niveau:	12 (8%) (waarvan de helft diploma in buitenland heeft gehaald)
Alleenstaanden:	8 (5%)	Mavo niveau	19 (12%) (waarvan de meesten het diploma in buitenland hebben gehaald)
		MBO niveau:	9 (6%) (waarvan de meesten het diploma in buitenland hebben gehaald)
		Havo/VWO niveau:	6 (4%) (waarvan de meesten het diploma in buitenland hebben gehaald)
		HBO/universiteit:	6 (4%) (waarvan de meesten het diploma in buitenland hebben gehaald)
totaal	155		153

Taalvaardigheid:	Bij aanvang	mei 2007
Analfabeet:	26 (17%)	21 (13%)
Niveau 1:	70 (45%)	34 (22%)
Niveau 2:	20 (13%)	49 (32%)
Niveau 3:	12 (8%)	10 (7%)
Niveau 4:	9 (6%)	14 (9%)
Vloeiend:	18 (12%)	27 (17%)
totaal	155	155

Bron: Giltay Veth, 2007

De twee grootste etnische groepen waren Marokkanen (32%) en Turken (23%), samen 55%. Wat betreft leeftijd valt op dat er weinig vrouwen onder 30 jaar in het project zijn, en de grootste groep tussen 40–50 (41%), gevolgd door 50+ (32%). Bij de gezinssamenstelling valt het hoge percentage eenoudergezinnen op (56%), en het zeer lage percentage alleenstaanden (5%). Het opleidingsniveau van de meerderheid is zeer laag: 52% geen opleiding en 14% alleen langere school. Slechts 4% heeft een HBO of universitaire opleiding. De taalvaardigheid bij de aanvang is bij aanvang van het traject slechts bij 12% goed, 17% is analfabeet, 45% heeft de laagste niveau in lezen volgens het instrument Analyse van Individualiseringsvormen (AVI niveau 1).

Dan volgen nu de gegevens over de vrouwen die in het onderhavig onderzoek zijn geïnterviewd. In tabel 3 is het herkomstland te vinden van de respondenten die aan de eerste, tweede en derde ronde van het onderzoek hebben deelgenomen.

Tabel 3. Herkomstland van de respondenten

geboorteland	aantal				percentage			
	1e ronde	2e ronde	3e ronde	4e ronde	1e ronde	2e ronde	3e ronde	4e ronde
Suriname	4	3	1	3	10,5%	8,3%	3,4%	7,5%
Turkije	7	8	8	9	18,4%	22,2%	27,6%	22,5%
Marokko	19	19	14	21	50,0%	52,8%	48,3%	52,5%
Nederland	1	1	1	1	2,6%	2,8%	3,4%	2,5%
Ghana	2	1	1	0	5,3%	2,8%	3,4%	0%
Kaapverdië	1	1	1	1	2,6%	2,8%	3,4%	2,5%
Afghanistan	1	1	0	1	2,6%	2,8%	0%	2,5%
Brits Guyana	1	1	1	1	2,6%	2,8%	3,4%	2,5%
Armenië	1	1	1	1	2,6%	2,8%	3,4%	2,5%
Colombia	1	0	1	0	2,6%	0%	3,4%	0%
Somalië	0	0	0	1	0%	0%	0%	2,5%
Italië	0	0	0	1	0%	0%	0%	2,5%
Totaal	38	36	29	40	100%	100%	100%	100%

Grofweg is onder de geïnterviewden een driedeling te maken tussen Marokkaanse (rond 50%), Turkse (rond 25%) en overige (rond 25%) vrouwen. Twee vrouwen zijn in Nederland geboren, één is autochtoon Nederlands en één tweede generatie Surinaams (bij etnische groep Surinaams ingedeeld). Onze steekproef heeft vergeleken met het bestand van DGV Holding een relatief hoog percentage Marokkaanse vrouwen en een relatief laag percentage uit de overige categorie.

De leeftijd van de vrouwen varieert bij de aanvang van het traject van 25 tot 59; vier vrouwen zijn jonger dan 30 jaar en de helft is ouder dan 45 jaar. Dit verschilt niet sterk van de leeftijden in het totale bestand. Het jaar van aankomst in Nederland ligt tussen 1967 en 2001. De meeste vrouwen zijn al een flinke tijd in Nederland. De helft is langer dan twintig jaar in Nederland (voor 1986 naar Nederland gekomen); zeven vrouwen zijn korter dan tien jaar in Nederland.

De overgrote meerderheid van de vrouwen heeft kinderen (98 %), slechts één vrouw heeft geen kinderen; tien vrouwen hebben vijf of meer kinderen (25%). Meer dan de helft van de vrouwen (55%) heeft uitwonende kinderen, dat wil zeggen dat zij geen deel meer uitmaken van hun huishouding.

In tabel 4 is de huishoudenvorm van de geïnterviewde vrouwen weergegeven in de eerste tot vierde ronde.

Tabel 4 Huishoudenvorm van de respondenten in de 1e – 4e ronde

	aantal				percentage			
	1e ronde	2e ronde	3e ronde	4e ronde	1e ronde	2e ronde	3e ronde	4e ronde
alleen	4	4	4	5	10,5%	10,8%	14,3%	12,5%
met partner/echtgenoot	4	4	5	7	10,5%	10,8%	17,9%	17,5%
alleenstaande moeder met kinderen	19	14	9	13	50%	37,8%	32,1%	32,5%
vader, moeder, kinderen	10	15	10	15	26,3%	40,5%	35,7%	37,5%
inwonend bij (schoon)familie met partner en kinderen	1	0	0	0	2,6%	0%	0%	0%
totaal	38	37	28	40	100	100	100	100

In de eerste ronde viel reeds op dat we met een hoog percentage alleenstaande moeders te maken hebben: 18 van de 38 (47%). Dat wijkt niet af van het totale bestand van DGV Holding. In de tweede ronde bleek dat er nogal wat veranderingen waren geweest in de samenstelling van de huishoudens. Bij

acht van de 35 eerder geïnterviewde vrouwen (23%) is de samenstelling van het huishouden veranderd. In twee gevallen is er de vader van de kinderen erbij komen wonen, in één geval is er een man met twee stiefzonen vertrokken, in drie gevallen is er een zoon uit huis gegaan en in twee gevallen zijn er zoons in de gevangenis terechtgekomen. Mede doordat de drie niet bereikte of afgevallen vrouwen alleenstaande moeders waren en de twee nieuwe Turkse vrouwen een compleet gezin hebben, is het percentage alleenstaande moeders gedaald van 47% naar 35%. Daardoor is het percentage alleenstaande moeders die deelnamen aan dit onderzoek in de tweede ronde lager dan in het totale project (56%).

Bij de derde ronde, zijn opnieuw kinderen uit huis gegaan en in één geval is er een man bijgekomen, waardoor het percentage stellen (vrouw+partner) nu 18% is. Er zijn relatief veel alleenstaande moeders uitgevallen (onbereikbaar of niet bereid tot het interview), waardoor het percentage alleenstaande moeders is teruggelopen van 47% in de eerste ronde tot 35% in de tweede en 32% in de derde ronde. In de vierde ronde is deze verhouding ongeveer hetzelfde gebleven, ondanks het feit dat er 10 nieuwe vrouwen zijn geïnterviewd.

Het opleidingsniveau van de geïnterviewde vrouwen is laag, zoals in tabel 5 te zien is. Het aantal mensen zonder opleiding of slechts enkele jaren lagere school of Koranschool is nog iets hoger dan in het totale bestand van DGV Holding.

Tabel 5 Opleidingsniveau respondenten (data 1e ronde)

	Aantal	Percentage
geen	15	40 %
enkele jaren lagere school of Koranschool	9	24 %
lbo	4	11 %
mavo	3	8 %
mbo	4	11%
havo	0	0 %
hbo/universiteit	2	5 %
geen info	1	3 %
totaal	38	101

* door afronding telt totaal niet op tot 100%

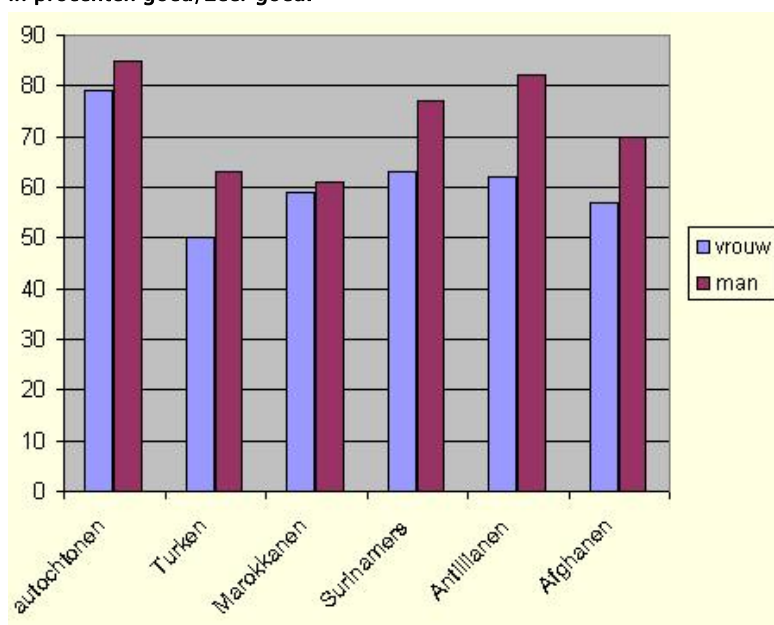
De steekproef overziend, constateren we dat deze redelijk overeen komt met het totaal bestand, maar dat a) Marokkaanse vrouwen oververtegenwoordigd zijn en b) door de uitval van respondenten lichte verandering is opgetreden in de steekproef. In de tweede ronde waren de uitvallers drie alleenstaande moeders, waarvan twee uit de 'overigen etnische groepen' categorie. In de derde en vierde ronde lijkt de uitval systematisch meer voor te komen onder alleenstaande moeders. Qua etnische groep vond het minste uitval plaats onder Marokkaanse vrouwen: 56% van de Marokkaanse vrouwen, 36% van de Turkse vrouwen, en 31% van de 'overige' vrouwen heeft aan vier interviews deelgenomen. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de Marokkaanse interviewster.

3.5 Gezondheidssituatie

Reeds in de eerste interviews bleek dat de gezondheidssituatie van veel vrouwen zo dramatisch slecht was, dat we er hier een aparte paragraaf aan wijden. Bij de eerste meting had 74% gezondheidsklachten, die variëren van allerlei soorten pijn (hoofdpijn, rugpijn, overal pijn) tot artrose, suikerziekte en hartinfarct. Een deel van hen is afgekeurd. Dit is een hoger percentage dan normaal: volgens het CBS beschouwt slechts 22% van de vrouwen in grote steden hun gezondheid als 'minder

dan goed', en 51% als goed en 27% als zeer goed ². Bij Nederlanders komen vaker hoge bloeddruk, hart- en vaatziekten en kanker voor dan bij Turken en Marokkanen, terwijl bij die groepen juist meer diabetes en overgewicht met de daaraan gerelateerd problemen voorkomen (erger bij Turken). In grafiek 1 zien we de ervaren gezondheidstoestand van mannen en vrouwen volgens het landelijke SPSVA onderzoek uit 2002/2003 (Hessing-Wagner 2006). Ook hier blijkt dat slechts 50% van de Turkse vrouwen en 59% van de Marokkaanse vrouwen hun gezondheid als goed of zeer goed beoordeelt, tegen 79% van de autochtone vrouwen. Zowel bij de tweede als bij de derde meting is de ervaren gezondheidstoestand van de ondervraagden niet verbeterd: bij de tweede meting heeft 22% geen klachten, bij de derde weer 28 % en bij de vierde meting (met 10 nieuwe respondenten) heeft 18% geen klachten. We hebben dus te maken met een extreem ongezonde respondentengroep.

Grafiek 1 Ervaren gezondheidstoestand naar etnische groep en geslacht, 2002/2003, 18-64 jarigen, in procenten goed/zeer goed.

Bron: bewerking van tabel naar blokdiagram van Hessing-Wagner (2006: 150)

Ook op de vraag of men wel eens angstig of somber is, gaf 68 % in de eerste meting een bevestigend antwoord, waarbij drie gevallen aangaven dat er ernstige psychische klachten waren. Omdat ook dit weer een enorm hoog percentage lijkt, is een vergelijking met onderzoek naar andere Amsterdamse vrouwen hier op zijn plaats. De 'Amsterdamse Gezondheidsmonitor' (AGM) laat zien dat onder alle Amsterdammers 37% van de vrouwen milde klachten en 5% ernstige klachten heeft op psychisch gebied (Uitenbroek e.a. 2006). Marokkaanse vrouwen wijken licht af van dit gemiddelde met 35% lichte klachten en 8% ernstige klachten. Bij Turkse vrouwen is dit percentage een stuk hoger: 46% van de Turkse vrouwen heeft milde klachten, en 8% ernstige klachten. Ook onder degenen die hulp hebben gezocht, komt volgens de AGM relatief een opvallend hoger percentage Turkse vrouwen voor met ernstige klachten vergeleken met Nederlandse/Marokkaanse of overige vrouwen (Uitenbroek e.a. 2006, p.108-109). In onze groep respondenten komt dus een extreem hoog aantal psychische klachten voor.

² <http://statline.cbs.nl> (in juni 2007).

Het aantal mensen in ons onderzoek dat psychische klachten heeft, is bij de tweede meting ook nog gestegen: van 68% naar 79%, maakt melding van angst en somberheid. In de derde meting steeg het percentage verder naar 82% en in de vierde meting was het (met 10 nieuwe vrouwen) 77%. Dat OCTRA een apart programma voor mensen met psychiatrische problemen ingesteld, was dus erg relevant. Na de tweede meting hebben wij het vermoeden geuit dat er in de loop van het traject meer openheid is ontstaan om over ziekte en depressie te praten, en dat geen sprake was van een werkelijke toename. Bio-release, yoga en gymoefeningen werden speciaal voor de minder gezonde vrouwen gegeven en dit heeft waarschijnlijk het praten over de gezondheidsproblemen gestimuleerd onder de vrouwen. Men vindt het geen probleem om hier over te praten en men is zich misschien zelfs meer bewust geworden van de fysieke problemen. Praten over hun problemen is een eerste stap om ze te erkennen en er iets aan te doen. Maar bij de vierde ronde bleek dat veel ziektes een negatief verloop hebben.

Ziek zijn, is de meest aangevoerde reden waarom men weinig aan de lessen heeft deelgenomen. Wanneer wij aan het eind van ons interview vragen of vrouwen nog opmerkingen hebben werd na de tweede meting minstens 12x gezegd: ik ben vaak niet geweest omdat ik ziek was. Het is beslist geen onzin dat veel geïnterviewden ernstig ziek waren, maar men kan zich afvragen in hoeverre dit de enige legitieme reden is die door de cursusleiding wordt geaccepteerd om niet te komen en zodoende ook iets zegt over de motivatie. In de derde meting zijn degenen die echt te ziek zijn afgevallen (zes gevallen), maar er zijn ook zieke vrouwen die nog naar de activiteiten gaan. Een aantal van hen noemt expliciet het gunstige effect van bewegen op hun gezondheid.

4. Resultaten

In dit hoofdstuk gaan we in op het effect van het traject, waarbij we enerzijds kijken naar het verloop in de indicatoren gedurende de vier onderzoeksrondes en anderzijds de begin- en eindscores vergelijken. Bij de meeste ondervraagden verliep het traject als volgt. Zij starten in 2006 met de praatgroep. Meestal herinneren kijken zij positief terug op deze fase omdat nieuwe contacten gemaakt werden en vriendinnen gevonden werden. De helft (48%) van de ondervraagden heeft in het daarop volgende jaar (2007) deelgenomen aan Nederlandse taallessen, 33% nam – wel of niet tegelijk – deel aan een of meer vormen van beweging zoals biorelease/gym/yoga/fietsles/dansen en 28% nam deel aan de computerles. In 2008 (derde ronde) vertelt 50% dat zij ergens tijdens de looptijd van het project hebben deelgenomen aan taallessen en 60% heeft deelgenomen aan een of meer vormen van beweging. In 2008 (derde ronde) was 55% nog steeds bezig met een of twee cursussen (tien met Nederlandse les, acht met bewegen en zes met naai- of computerles). In 2009 (vierde ronde) was dat percentage nog steeds aanzienlijk: 49% was nog met activiteiten bezig (10 met Nederlandse les en zeven met bewegen).

Daarmee is een van de belangrijkste doelstellingen van het project – om mensen blijvend te activeren – voor ongeveer de helft van de respondenten geslaagd! Voor degenen die niet meer deelnamen aan cursussen was ziekte vaak de reden, en voor een enkeling de problemen met de (criminaliteit van) kinderen, en voor één het krijgen van een baan (terwijl een andere vrouw naast haar werk doorgaat met Nederlandse les). In 2009 zijn veertien vrouwen opnieuw door de Dienst Werk en Inkomen benaderd, twee vrouwen zitten in een nieuw inburgeringstraject, drie zijn op een stage geplaatst, en acht vrouwen hebben opnieuw een intake gesprek gehad en wachten op een plaatsing of weten niet precies wat er nu verder gaat gebeuren, een viel na het gesprek weer af vanwege haar slechte gezondheid. Sommigen denken dat het om 'hetzelfde' gaat.

Hieronder zullen we in paragraaf 4.1 ingaan op opleiding, werk en financiën (het economisch terrein), in 4.2 op zelfredzaamheid op het gebied van kinderen, oppas en school, in 4.3 op zelfredzaamheid op het gebied van de woning en instanties, in 4.4 op sociale contacten, in 4.5 op het politieke en culturele terrein en in 4.6 zullen we nog een aantal algemene effecten opsommen.

4.1 Werk, opleiding en financiën (het economisch terrein)

De ondervraagde vrouwen zijn na vier jaar nog steeds – net als bij de aanvang van het traject overwegend afhankelijk van een bijstandsuitkering, verkregen via de Gemeentelijke Sociale Dienst (Dienst Werk en Inkomen), die hen ook naar dit project had gestuurd. In de eerste ronde was er slechts in één geval inkomen uit werk (het betrof een gezin dat met twee kinderen inwoonde bij de schoonfamilie), in de tweede ronde waren er drie families met inkomen uit werk, en in de derde en vierde ronde hebben vier van de 40 families inkomen uit werk, waarbij twee omdat de man werkt (14%). De verwachting bij de aanvang van het project dat het percentage werklozen sterk omlaag zou gaan door de persoonlijke begeleiding, is te optimistisch geweest. Het was niet realistisch dat deze doelgroep massaal werk kan vinden en dat is ook in de toekomst niet te verwachten.

Het aantal vrouwen dat direct na de start geïnteresseerd raakte in een vervolgopleiding was 41% (14 van de 38 vrouwen) en dit percentage was in de tweede ronde niet veranderd. Echter na het aanvankelijke optimisme, raakte een deel weer teleur gesteld. In de derde ronde daalde het percentage dat een opleiding wil gaan volgen naar 27% en in de vierde ronde naar 24% (negen vrouwen). Lage startkwalificaties, ziekte en (veel) kinderen maken de intrede in het onderwijs en op de arbeidsmarkt moeilijk, veel banen horen niet tot de mogelijkheden.

Naar welke opleidingen denkt men door te kunnen stromen? De opleidingen waar de vrouwen over denken zijn: sociaal werk, kinderleidster, horeca, kapster, kleding ontwerpen en aerobic

instructeur Het project opende vooral in 2007, nieuwe perspectieven. Het viel in 2007 (2^e ronde) op dat de acht vrouwen in dit onderzoek die naailes en de twee die kaples volgden (praktijk gericht vaardigheden), in die richting toekomstmogelijkheden zagen. Bewegingslessen hadden een dergelijk effect: er waren twee vrouwen die wel aerobic- of gyminstructeur zouden willen worden. Omdat een aantal Turkse en Marokkaanse vrouwen nog nooit eerder aan cursussen had deelgenomen, bestond bij hen geen enkel besef van deze mogelijkheden. De geïnteresseerden zijn relatief jong, allen onder de 40. Waar in de eerste ronde veel vrouwen geen enkel plan hadden en geen mogelijkheden zagen om hun leven te verbeteren, zien we dat een flink aantal in 2007 wel plannen heeft en aanzienlijk positiever tegen de toekomst aankijkt. Een enkeling voelt zich voor de gek gehouden door het project, de mogelijkheden bleken toch niet zo mooi als het aanvankelijk leek. Dat de plannen later niet werden omgezet in een feitelijke aanmelding bij een opleidingsinstelling, heeft in drie van de acht gevallen met kleine kinderen te maken. Maar het is niet uit te sluiten dat nu de ondersteuning van de trajectbegeleider is verdwenen, het bij plannen blijft. Daarbij is (natuurlijk) wel een groot verschil tussen (ernstig) zieke vrouwen en min of meer gezonde vrouwen. De zieke vrouwen klagen meer over het verplichtende karakter van het project.

Financiën

In de eerste ronde regelde 53% hun bankzaken zelf, in de tweede ronde 59%, en in de derde ronde 64%, maar in de vierde ronde weer 53%. Aanvankelijk dachten we een stijgende lijn te zien in de zelfredzaamheid op het terrein van financiën, maar de eindconclusie is dat er weinig veranderd is op dit gebied. Er spelen andere factoren mee. Naast een zekere verbetering in de derde ronde – drie vrouwen die in de tweede ronde hulp vroegen, doen het nu zelf – is er ook niet altijd consistent geantwoord, omdat bij echtparen de man meestal de bankzaken beheert, en het antwoord 'zelf' soms 'ikzelf' en soms 'wijzelf' betekent. Door de toename van het aantal volledige families, is in de tweede ronde relatief vaker de echtgenoot genoemd. Bij diegenen die geen echtgenoot of partner hadden, werden de (volwassen) kinderen in de eerste ronde het meest genoemd om die hulp te bieden (acht maal), en daarnaast worden familieleden (twee maal), vrienden (een maal) en burens (een maal) genoemd.

Het belastingformulier werd in de eerste ronde door 21% van de ondervraagden zelf ingevuld. In de tweede ronde deed 9% het zelf, in de derde ronde 11% en in de vierde ronde nog maar 3%. Van de vrouwen die hulp krijgen, was dat in de helft van de gevallen door een instelling, bijvoorbeeld belastingconsulent of -adviseur. In de andere gevallen hielpen de kinderen, of een zus, vriendin of kennis. Het aantal mensen dat hulp krijgt van een gratis belastingadviesvoorziening is toegenomen, wat we als een positieve ontwikkeling beschouwen.

4.2. Zelfredzaamheid: kinderen, de school en oppas

Kinderen nemen een centrale plaats in in het leven van de vrouwen. Daarom zijn we uitgebreid ingegaan op zelfredzaamheid in verband met de kinderen. Wanneer de kinderen klein zijn, moeten ze verzorgd worden en naar school gebracht. Wanneer ze in de puberleeftijd komen veranderen de zorgen, vooral als zij slecht zijn op school of in contact komen met justitie (twee respondenten hadden kinderen in de gevangenis). Ook volwassen kinderen zijn belangrijk voor hun moeders, meestal in positieve zin: zij regelen zaken met instanties, zorgen voor het onderhoud van de woning en voor bank- en belastingzaken. Door de deelname aan activiteiten in 2007 was de gerichtheid op de kinderen toen iets afgenomen en had het sociaal netwerk zich uitgebreid met vriendinnen. Men vertelde toen dat men het extreem druk had gekregen. In 2008 heeft slechts één vrouw een baby erbij gekregen, en minder vrouwen hebben oppas nodig, omdat het oudste kind groot genoeg is om op te passen, of omdat alle kinderen uit de leeftijd zijn dat er opgepast moet worden. De kinderen blijven

belangrijk, zowel voor de vrouwen met een 'compleet' gezin, als voor de vrouwen die alleen voor hun kinderen zorgen, maar ook voor de vrouwen, wiens kinderen reeds het huis uit zijn.

In het bestand komen relatief veel alleenstaande moeders voor. Alleenstaande moeders komen in de Surinaamse, Brits Guyaanse en Antilliaanse gemeenschap regelmatig voor en moeders uit deze groepen zijn hier – zoals uit de antwoorden blijkt – enigszins op voorbereid. Zij kennen van jongs af aan wel iemand die ook alleenstaande moeder is, en dat is geen enorme schande. In Turkse en Marokkaanse kring is alleenstaand moederschap ongebruikelijk en de vrouwen hebben – zoals uit de antwoorden blijkt – geen rekening gehouden met de consequenties van deze positie. Ze kijken heel raar op als een ambtenaar van DWI suggereert dat zij zelf voor inkomen moeten zorgen. Het idee buitenshuis te moeten werken past niet in de belevingswereld van de (oudere) Turkse en Marokkaanse vrouwen. Hun taak is zo goed mogelijk voor hun kinderen zorgen, en iets anders ligt voor hen niet voor de hand. Daarom is in hun beleving de druk vanuit het Meedoen-project ongepast. Het grote aantal kinderen maakt het praktisch bijna onmogelijk om nog veel andere activiteiten te ontwikkelen.

In het eindverslag van Giltay Veth (2007) wordt terecht gesproken van een emancipatieproces dat sterk lijkt op de emancipatie van Nederlandse vrouwen in het verleden. Voor de projectorganisatie was het nodig om aan te sluiten bij de belevingswereld van deze vrouwen, en naar activiteiten te zoeken die met de kinderen te maken hebben, zoals oppasuitwisseling, hulp op school, praten over opvoeding of hulp bij kinderactiviteiten. De projectorganisatie heeft de indruk dat met een langduriger aanpak de mentaliteitsomslag bij meer vrouwen bereikt was en het emancipatieproces vaker op gang gebracht had kunnen worden. Successen bleken het makkelijkst te bereiken in de jongere leeftijdscategorie, en het moeilijkst onder de 50 plussers. De jongere Turkse en Marokkaanse vrouwen zijn minder eenzijdig op de kinderen gericht en werk past beter in hun wereldbeeld. Meedoen heeft zich expliciet op de moeilijkste groep gericht, maar gebleken is dat de oudere, zieke vrouwen toch zeer moeilijk te activeren vallen.

Oppas

Het onderdeel in onze vragenlijst rond de kinderen en de schoolcarrière van de kinderen past dus goed bij de belevingswereld van de ondervraagde vrouwen. We veronderstelden dat door de toename van het sociaal netwerk ook de oppasproblemen afnemen en het aantal mensen dat kan worden ingezet als oppas groter wordt.

In de eerste ronde antwoordde de helft van de vrouwen op de vraag of er iemand is die wel eens op de kinderen past, dat ze niemand hebben die oppast (18 gevallen). Bij 5 vrouwen waren de kinderen zelf oud genoeg zijn, en bij 25 % pasten wel eens mensen op. Het meest genoemd waren familieleden (6 gevallen) en in een geval is het een vriendin en een andere moeder. Gezien het grote aantal vrouwen met kleine kinderen, was het gebrek aan oppas een groot probleem. In tabel 6 is te zien in hoeverre er iets verbeterd is in de oppasproblematiek.

Tabel 6. Wie past wel eens op de kinderen per etnische categorie? (aantal malen dat degene in de eerste kolom genoemd is.

	Turken				Marokkanen				Overigen			
	1e	2e	3e	4e	1e	2e	3e	4e	1e	2e	3e	4e
niemand	0x	1x	0x	1x	15x	9x	2x	8x	3x	3x	1x	3x
n.v.t. kinderen oud genoeg	2x	5x	6x	2x	2x	6x	5x	3x	1x	4x	5x	2x
familie	1x	0x	1x	0x	1x	2x	1x	1x	5x	1x	1x	0x
vriendinnen	0x	0x	0x	0x	1x	0x	0x	0x	1x	0x	0x	0x
anderen	1x	0x	0x	0x	0x	0x	1x	0x	3x	0x	0x	1x
hun vader, broer/zus	0x	0x	0x	1x	0x	1x	1x	1x	0x	1x	2x	0x

Op het eerste gezicht lijkt het of het aantal vrouwen wat helemaal geen oppas heeft tamelijk constant blijft bij Turkse en 'overige' vrouwen, en daalt bij Marokkaanse vrouwen. In de eerste ronde hadden in totaal 18 vrouwen niemand, in de tweede ronde 13, derde ronde 3, maar in de vierde ronde waren er weer 12 vrouwen die geen oppas hebben. Deze fluctuaties blijken veroorzaakt door verschillende interpretatie van de vraag en doordat de optie 'geen oppas want kinderen zijn te oud waren voor oppas' niet duidelijk was. Door het ouder worden van de kinderen, verdwijnt het oppasprobleem ook vanzelf.

De veronderstelling dat het sociaal kapitaal en meer contacten in de buurt zou helpen bij het oplossen van het oppasprobleem, kan niet bevestigd worden. Er zijn niet meer vriendinnen of niet-familieleden gaan oppassen. Het omgekeerde lijkt eerder het geval: de twee vriendinnen die in de eerste ronde oppasten, zijn in latere jaren afgefallen. Oppas wordt het meest in de familie gezocht. Diverse auteurs laten zien hoe belangrijk de verdeling van verantwoordelijkheden en de hiërarchische patronen in de familie zijn voor Turkse en Marokkaanse vrouwen (Buitelaar 2006, 2007, Gruijter e.a. 2007, Sedney 2008). Een vriendin moet door de hele familie worden geaccepteerd en haar goede gedrag wordt door alle aanwezigen geëvalueerd. Een 'goede' vrouw stelt haar familie op de eerste plaats en buiten deze cultureel bepaalde grenzen treden, valt niet mee. De contacten tussen de Meedoen-vrouwen vinden veelal in het buurthuis plaats en de vrouwen komen ook in de vierde ronde niet bij elkaar thuis. Op onze vraag in 2009 of men de Meedoen-vrouwen nog ontmoet, antwoorden degenen die nog aan de cursussen deelnemen dat zij hen op de cursussen ontmoeten. Verder beperkt het contact zich tot groeten op straat.

Contact met de leerkracht

Wij vroegen de vrouwen of zij contact onderhouden met de leerkracht van hun kinderen. In de loop van het onderzoek, is aanvankelijk een licht stijgende lijn te zien in deze contacten. In 2006 onderhielden 64% van de moeders contacten met de leerkracht van de kinderen op de lagere school. Zes vrouwen hadden soms contact en drie lieten hun man of zus gaan. In de tweede, derde en vierde ronde is het contact van moeders met de leerkracht gestegen, respectievelijk naar 77%, 82% en 70%. Het percentage dat altijd naar de ouderavond gaat, fluctueert: 37% bezocht in de eerste ronde altijd de ouderavond, 41% in de tweede, 73% in de derde, maar slechts 35% in de vierde ronde. Het percentage wat nooit gaat fluctueert ook (van 20% naar 34% naar 28% naar 15%). Wanneer we de start en de eindsituatie vergelijken is het contact met leerkrachten en bezoek aan ouderavonden tussen toegenomen. Hoewel de verbeteringspercentages niet hoog zijn (het gaat feitelijk slecht om een of twee vrouwen), hebben wij de indruk uit de interviews dat de vrouwen er sterker van overtuigd zijn dat contact met de

leerkracht belangrijk is. De uitwisseling van informatie in de groep en mogelijk het toegenomen zelfvertrouwen en de verbeterde taalkennis spelen hier waarschijnlijk mee.

Opvoedingsproblemen

Het projectteam van Meedoen heeft veel opvoedingsproblemen aangepakt met pubers. Jammer genoeg zijn na het aflopen van het project weer nieuwe problemen ontstaan. In de eerste ronde werd de vraag of men wel eens problemen heeft met de opvoeding van de kinderen die men niet zelf kan oplossen, door zeven vrouwen bevestigend geantwoord (18%). Twee moeders hadden contact met de jeugdzorg. Bij één gezin functioneerde een gezinsvoogd omdat de stiefzoon in een rechtszaak beland was. Bij een ander gezin had de moeder, nadat haar man was vertrokken, via de huisarts de hulp van een psychiater gekregen voor haar dochter. Een derde had hulp van een maatschappelijk werkster en bij een vierde is de zoon wegens ziekte uit huis geplaatst. Veelal is de huisarts degene die voor de doorverwijzing heeft gezorgd. Ook in het verslag van OCTRA kwamen problemen met kinderen naar voren, onder meer criminaliteit, gedrag- en leerproblemen.

Tijdens de tweede ronde rapporteren vier vrouwen problemen met de opvoeding, in de derde ronde zes, waaronder drie nieuwe vrouwen, in de vierde rond vijf. Deze toename heeft waarschijnlijk te maken met het ouder worden van de kinderen: er zijn er tijdens de derde ronde meer in de puberleeftijd. Twee vrouwen hadden in 2007 zoons in de gevangenis. Een heeft een voogd, de andere wordt begeleid door de jeugdzorg en één is vanwege haar eigen ziekte in contact met Ondersteunende Begeleiding Thuiszorg (OB), en praat met deze begeleidster over de kinderen. In de derde ronde hadden drie dezelfde vrouwen nog steeds problemen. Van een van hen is haar ene zoon terug uit de gevangenis. Twee vrouwen hadden tijdens de tweede ronde steun van de trajectbegeleiders van Octra. Eén vertelt tijdens de derde ronde dat dezelfde medewerkster haar nog steeds ondersteunt (vanuit haar nieuwe functie).

In de vierde ronde zijn er nog steeds heel wat problemen met pubers. Al met al is het feit dat 28% (vijf van de 18) vrouwen met pubers in 2009 nog steeds problemen ervaart met de opvoeding van hun kinderen, een verontrustend hoog percentage.

Praten over problemen in de opvoeding doet men het liefst met de eigen moeder of een zus. Het wordt beschouwd als een zaak van de familie. Weliswaar had 80 % van de vrouwen familie in Nederland, maar slechts 48% had een vader, moeder, broer of zus in Nederland. Een vrouw belde haar zus in Marokko, een andere haar zus in Spanje. Het gaat dan niet (alleen) over ernstige problemen waar de jeugdzorg aan te pas moet komen, maar ook om meer gebruikelijke opvoedingskwesties zoals schreeuwen, niet luisteren. Ook met vriendinnen en andere moeders op school wordt hierover gepraat. Vier vrouwen gaven destijds aan dat ze niemand hebben waarmee ze over belangrijke dingen kunnen praten. Een alleenstaande moeder merkte op dat ze nu al zes jaar alles alleen moet oplossen, en dat vindt zij zwaar.

In de tweede ronde zijn de ernstige gevallen door institutionele hulp en door de trajectbegeleiders van OCTRA aangepakt. De meeste vrouwen zeggen dat ze geen nieuwe mensen hebben om over opvoedingsproblemen te praten, behalve degenen die door instituties begeleid worden. Men schaamt zich over het algemeen voor de bemoeienis van instituties als jeugdzorg, maar met de hulp van de OCTRA trajectbegeleiders zijn de vrouwen enorm blij. Opvallend is dat de nieuwe vriendinnen die men heeft opgedaan in het traject, niet worden genoemd wanneer gevraagd wordt met wie er over opvoedingsproblemen gepraat wordt. Het is onwaarschijnlijk dat de vrouwen niet met hun cursusgenoten over hun kinderen praten, maar het wordt duidelijk dat er in sommige gevallen zulke ernstige problemen zijn, dat men er zich voor schaamt om hierover te praten. In de vierde ronde is dit niet veranderd: vier mensen praten nu over hun kinderen met een ambtenaar van de jeugdzorg.

De paragraaf overziend, zijn er op het terrein kinderen, school en oppas kleine veranderingen te zien sinds de start van het traject tot heden. De contacten met de school fluctueren. De oppasproblemen

ook, maar afname wordt vooral veroorzaakt door het ouder worden van de kinderen. Maar problemen met de opvoeding van wat oudere kinderen (pubers) lijken toe te nemen. In 2007 zijn deze aangepakt via trajectbegeleidsters en instanties als jeugdzorg. Het is te hopen dat de nieuwe probleemgevallen zonder ondersteuning van de OCTRA trajectbegeleidsters ook bijtijds hulp krijgen van de juiste instanties. Het is niet duidelijk of de nieuwe gevallen de weg kunnen vinden naar deze ondersteuning.

4.3 Zelfredzaamheid: de woning en Nederlandse instellingen

De woning

Alle vrouwen in dit onderzoek wonen in een huurwoning, meestal van een woningbouwvereniging. Tijdens de eerste ronde werd gevraagd of men tevreden was, en meer dan de helft (55%) was tevreden over hun woning, terwijl 45% de woning te klein of te duur of niet geschikt vond vanwege medische klachten. Een vrouw woonde met haar gezin in bij haar schoonfamilie en is op zoek naar een eigen woning.

Tijdens de eerste ronde waren er tien vrouwen (25%) die aangaven niet te weten hoe ze aan een andere woning zouden moeten komen. In drie gevallen gaf men aan dat de kinderen of de familie hier wel bij zouden helpen, een mevrouw heeft het aan de dokter gevraagd. Zestien vrouwen (42%) weten dat zij via Woningnet naar een andere woning in Amsterdam en omgeving kunnen zoeken. Het krantje van woningnet wordt twee maal genoemd, maar niemand noemde de zoekmethode via de woningnet-website. Waarschijnlijk kunnen de meeste vrouwen niet via de website naar een nieuwe woning zoeken. Tijdens de tweede ronde zijn er nog maar drie vrouwen die geen idee hebben. Men noemt nu allerlei personen die men om hulp zou vragen (kinderen, trajectbegeleidster, dokter). In de derde ronde is deze vraag niet opnieuw gesteld, omdat in de eerdere rondes vaak is besproken met de interviewer hoe men een nieuw huis vindt.

Reparaties

Zoals in tabel 7 te zien is, waren er alleen in de eerste en tweede ronde vrouwen die, wanneer er in huis iets kapot gaat, dat zelf proberen op te lossen. In de derde en vierde ronde komt dit niet meer voor. Ook het aantal dat niemand weet te noemen die hen kan helpen is in de derde en vierde ronde nihil: iedereen noemt wel iemand. De meest opvallende ontwikkeling in de tijd is dus dat het aantal vrouwen dat niemand weet om het huis te repareren of het zelf oplost in de derde en vierde ronde nihil is. Dit is een aanwijzing dat de zelfredzaamheid is toegenomen. We vermoeden wel dat de vrouwen de vraag niet altijd goed hebben begrepen. Zo is bijvoorbeeld het aantal vrouwen dat hun echtgenoot noemt tussen de eerste en tweede ronde toegenomen van drie naar tien, en in de vierde ronde weer afgenomen tot nul. Positief is dat iedereen in de vierde ronde in ieder geval iemand noemt, of dat nou betekent dat de zelfredzaamheid is toegenomen, of het begrip van de vraag is toegenomen. Het valt op dat het genoemde sociaal kapitaal (bruikbare contacten) opnieuw niet gevonden wordt onder medecursisten. Zij worden niet gevraagd om hulp bij reparaties in huis..

Tabel 7. Wie helpt bij reparaties in huis in de 1^e - 4^e ronde? (aantal malen genoemd)

	Turken				Marokkanen				Overigen			
	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e
zelf oplossen	2x				1x	1x			3x	1x		
weet niet/ niemand		2x				6x				2x		
woningbouw/ huisbaas	2x	2x	3x	3x	11x	2x	7x	8x	7x		2x	3x
echtgenoot/ partner	1x	2x	2x		2x	6x	3x			2x	1x	
kinderen	1x	1x	2			2x	2x	1x	2x	3x	1x	2x
andere familieleden				9x	3x	1x		2x	2x	1x	1x	2x
buren						1x	1x	1x	2x			
vrienden						1x						
overigen	2x		3x				1x	2x			2x	1x

Instellingen

De vrouwen in dit onderzoek bleken in de eerste ronde bijna geen Nederlandse instellingen te bezoeken. Ook nam er bijna niemand ooit deel aan een culturele activiteit (theater, muziek), of bezocht een migrantenorganisatie of religieuze organisatie. Dit is in de tweede ronde niet verbeterd, behalve dat de hele groep (100%) nu in het buurthuis (vooral Chassé en Mozaiek) komt. In de derde ronde komt nog 93% van de vrouwen in het buurthuis, in de vierde ronde 87%. Met andere woorden het project heeft tot effect gehad dat een groot deel van de vrouwen het buurthuis (nog steeds) bezoeken. In tabel 8 is weergegeven welke instellingen de vrouwen bezoeken.

Tabel 8. Aantal vrouwen dat Nederlandse instellingen, migrantenorganisaties of religieuze organisaties bezoekt in de 1^e - 4^e ronde.

	Turken				Marokkanen				Overigen			
	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e
wijkorganisatie of buurthuis	2	7	8	7	8	12	10	11	5	7	7	9
welzijnsorganisa- tie (b.v. GGD, consultatiebureau)	5	0	3	1	6	8	1	8	8	2	4	1
informatieavond in de buurt	0	2	0	0	2	0	1	3	3	1	2	1
stadsdeelkantoor	4	0	0	0	5	3	1	4	11	3	0	5
Nederlandse les	4	0	6	3	4	4	5	3	2	2	3	2
bibliotheek	2	1	0	1	5	4	4	4	3	6	3	2
culturele activiteit	1	0	4	2	2	1	4	1	7	1	4	3
migrantenorganisatie	0	1	1	1	1	3	0	0	4	1	0	0
religieuze activiteiten	7	4	5	4	6	7	2	5	7	3	2	4
anders	0	0	0	0	2	0	0	0	6	0	0	0
n=	7	9	8	9	19	19	13	21	12	9	7	10

Er zijn kleine verschillen tussen de Turkse, Marokkaanse en 'overige' categorie. Zoals uit tabel 7 blijkt, is de categorie overige vrouwen actiever in het bezoeken van Nederlandse instellingen en migrantenorganisaties dan de Turkse en Marokkaanse vrouwen, wat ook uit de interviews naar voren kwam. De Surinaamse en Nederlandse vrouwen hebben minder moeite om in de Nederlandse instellingen te komen, terwijl ook de Ghanese, Armeense en Afghaanse vrouwen tamelijk veel naar buiten treden. De Ghanese en Armeense vrouw waren actief lid van een kerk, en de Armeense vrouw is arts en heeft door haar opleidingsniveau en kennis van het Engels minder moeite met het bezoeken van instellingen. De vrouwen noemden bij anders: de dokter (2x), school, consultatiebureau, een bejaardenhuis (2x), sociaal raadslieden, een tolk en een briefschrijfhulp.

4.4 Sociale contacten

Wij vroegen in de interviews wie er in de loop van de week op visite komen en bij wie vrouwen op visite gaan. In de eerste ronde werden volwassen kinderen, overige familieleden (bijvoorbeeld een tante, oom, neef, schoondochter, etcetera) en ook vriendinnen het meest genoemd. Uitwonende kinderen worden bij de oudere vrouwen vaak op de eerste plaats genoemd en de eigen vader of moeder bij de jongere vrouwen. Een kwart van de vrouwen noemt vriendinnen als eerste als het gaat om wie er op visite komen. Ook wanneer gevraagd wordt wie er als tweede op bezoek komt, worden weer vriendinnen genoemd. Na vriendinnen, eigen kinderen, en vaders en moeders, komen overige familieleden, burens, voormalige burens en andere moeders van de school van de kinderen. De resultaten uit de eerste, tweede, derde en vierde ronde zijn te zien in tabel 9.

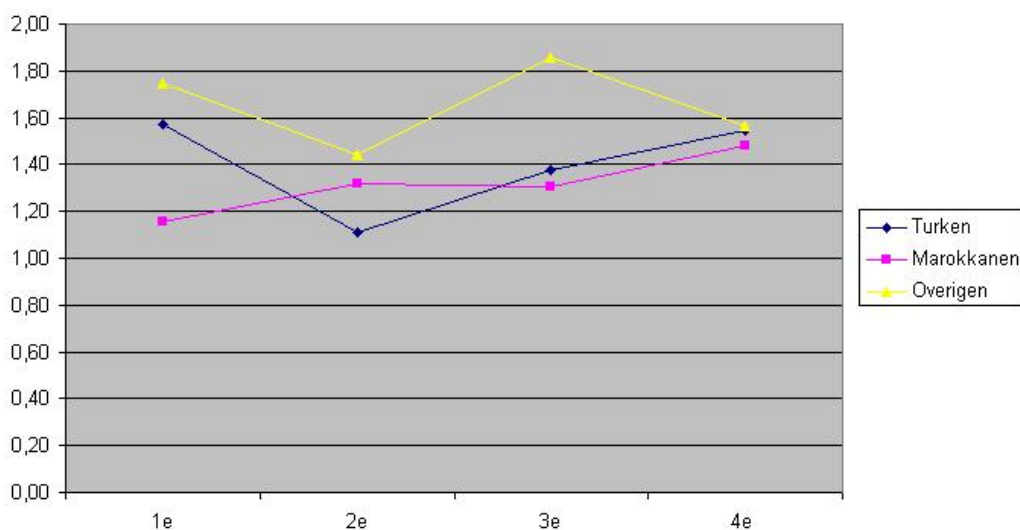
Tabel 9. Wie komen gedurende een week bij Turkse, Marokkaanse en overige vrouwen op bezoek (1^e – 4^e ronde)? *

	Turken				Marokkanen				Overigen			
	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e
niemand	1x	2x	3x	0x	3x	6x	7x	3x	1x	4x	0x	3x
partner/vader van de kinderen	0x	0x	0x	0x	0x	0x	0x	0x	2x	1x	0x	1x
kinderen	4x	3x	2x	7x	5x	2x	1x	5x	2x	2x	2x	6x
ouders	0x	0x	2x	1x	0x	2x	2x	3x	2x	1x	0x	3x
broers/zussen	0x	0x	0x	1x	1x	5x	3x	8x	4x	1x	2x	2x
overige familieleden	2x	2x	4x	4x	5x	2x	3x	6x	2x	1x	2x	1x
vriendinnen	3x	2x	1x	2x	5x	5x	3x	5x	7x	2x	4x	4x
buren	0x	1x	1x	0x	3x	2x	3x	1x	0x	0x	1x	0x
overigen	1x	1x	1x	0x	0x	2x	1x	1x	1x	1x	1x	0x
aantal ondervraagden (n)	7	9	8	11	19	19	13	23	12	9	7	16
totaal malen bezoek genoemd (t):	11	10	11	17	22	25	17	34	21	13	13	25
t/n	1,57	1,11	1,38	1,55	1,16	1,32	1,31	1,48	1,75	1,44	1,86	1,56

* een aantal vrouwen willen niet antwoorden omdat ze de vraag 'te persoonlijk' vinden, zij zijn niet meegeteld bij 'geen'.

De grote lijnen zijn het beste te zien wanneer we naar het totale gemiddelde aantal bezoekers per vrouw kijken in de onderste rij van tabel 7 (t/n=totaal aantal bezoekers/aantal vrouwen), of naar grafiek 2 hieronder. Daar zien we dat bij Marokkaanse vrouwen in grote lijnen een licht stijgende lijn te zien is, terwijl het aantal bezoekers bij de Turkse en 'overige' vrouwen schommelt. Marokkaanse vrouwen zijn er in de loop van het gehele project op vooruit gegaan, terwijl de Turkse en 'overige' vrouwen min of meer op het zelfde niveau eindigen als waar zij gestart waren. De toename van bezoekers van de Marokkaanse vrouwen heeft niet met het project te maken: in de tabel hierboven zien we dat de bezoekers vooral broers en zussen en overige familieleden zijn.

Grafiek 2. Gemiddeld aantal bezoekers van Turkse, Marokkaanse en overige vrouwen in de 1e- 4e meting.

De meest problematische situatie is waarschijnlijk als vrouwen helemaal geen bezoekers krijgen. Aanvankelijk waren er één Turkse vrouw, drie Marokkaanse vrouwen en één vrouw uit de overige categorie die geen bezoek kregen. Maar, zoals uit de bovenste rij van tabel 7 duidelijk wordt, schommelt het aantal sterk. In de eindsituatie (vierde ronde) zijn er drie Turkse en drie vrouwen uit de 'overige' categorie die geen bezoek krijgen, terwijl de Marokkaanse vrouwen allemaal bezoek krijgen.

De fluctuatie in het aantal contacten kan een teken zijn dat de meting verstoord is. In de eerste ronde werd de vraag over contacten – hoewel zeer expliciet in het interview 'te persoonlijk' gevraagd en sommige mensen vonden het na het noemen van twee namen wel genoeg. In de tweede meting weigerden sommige vrouwen opnieuw, maar ook noemden sommigen hun kinderen niet. De daling in de categorie 'bezoek van kinderen' is waarschijnlijk hieraan te wijten. Zeker is dat in de tweede ronde ook een werkelijke daling van het aantal contacten plaats vond. Diverse vrouwen ons hebben uitgelegd dat ze het zo druk hadden gekregen met het project dat er minder tijd overbleef om bezoekers te ontvangen. Sommige vrouwen moesten meerdere dagen per week naar hun cursussen en de activiteiten rond hun jonge kinderen gingen door. Zo was er minder ruimte in hun programma om bezoekers thuis te ontvangen. In de derde en vierde ronde lijken de vrouwen weer in het oude systeem terug te vallen. In ieder geval kunnen we concluderen dat bezoekers aan huis niet enorm is toegenomen door het project, de contacten zijn vooral op de familie gericht.

Gezien het doel van het project, zijn vooral de nieuwe contacten die via het project zijn ontstaan interessant. Deze worden waarschijnlijk in categorie vriendinnen genoemd. In deze categorie zien we in alle categorieën eerst een afname van het aantal bezoekers (dieptepunt toen het project liep) en in het vierde jaar weer een lichte toename. We kunnen concluderen dat het project niet heeft geleid tot meer vriendinnen die thuis op bezoek komen. Een aantal respondenten vertelde dat ze hun nieuwe kennissen vooral in het buurthuis zien, als ze daar nog naar toe gaan. Degenen die zijn opgehouden met de activiteiten, zien de nieuwe kennissen meestal niet meer, hoogstens groeten zij hen op straat.

Hoewel er allerlei onduidelijkheden bestaan over het precieze aantal contacten, trachten wij nu toch om de vrouwen in drie categorieën in te delen: a) aanvankelijk geïsoleerd, b) aanvankelijk sterk op het gezin gericht, c) bij aanvang reeds beschikkend over een groot netwerk.

a. aanvankelijk geïsoleerde vrouwen

De categorie geïsoleerde vrouwen bestaat uit degenen die in de eerste ronde antwoordden dat ze helemaal niemand op bezoek kregen (vijf vrouwen: 14%). Tegen de verwachting in was dat aantal in de tweede ronde toegenomen tot 12 vrouwen (25%), in de derde ronde weer 10 (27%) en in de vierde ronde ook 10 (25%). Met enige voorzichtigheid kunnen we dus stellen dat over de gehele periode het aantal geïsoleerde vrouwen omlaag is gegaan. Van de vijf vrouwen die aanvankelijk geïsoleerd leken, hadden er twee in de tweede ronde wel, maar in de derde ronde weer geen bezoek. De anderen hadden in de derde ronde wel bezoek. De groep die geen bezoek heeft is dus niet constant en beperkt. Hierboven schreven we al dat er in de tweede ronde waarschijnlijk geen werkelijke toename is geweest van het aantal geïsoleerde mensen, maar dat vrouwen minder tijd over hadden voor bezoek. Een beter vraag is misschien of men genoeg mensen heeft om de dagelijkse problemen op te lossen. Hierop antwoordde 18% van de vrouwen in de eerste ronde bevestigend, maar in de tweede ronde 97%. Ook al spelen problemen als sociaal wenselijkheid en irritatie over de vraag mee ³, toch is dit ook een indicatie dat de vrouwen niet geheel geïsoleerd zijn. In dezelfde richting wijst het antwoord op de vraag of men behoefte heeft aan een groter netwerk van contacten: deze vraag wordt door niemand bevestigend beantwoord.

De vrouwen die geen bezoek krijgen, vooral de Marokkaanse, hebben vaak geen vader/moeder en/of broers/zussen in Nederland; en tevens hebben zij minder vriendinnen. Zoals ook in ander onderzoek is geconstateerd (van den Berg, 2007) is de familie zeer belangrijk om de gezinnen zowel in praktische als emotionele kwesties bij te staan.

Maar het feitelijke aantal bezoekers is niet altijd bepalend voor het ervaren gemis aan ondersteuning zoals Van Tilburg (1988) aantoont. Sommige vrouwen hebben objectief weinig bezoekers, maar lijden daar niet onder, terwijl anderen wel familie en vriendinnen hebben maar toch ondersteuning missen.

b. vrouwen die bij de aanvang van het project sterk op hun gezin gericht zijn

Sommige vrouwen hebben hun handen vol aan hun – vaak grote – gezin, en soms in combinatie met gezondheidsproblemen, geen energie om zich nog in andere netwerken te begeven. Het kan gaan om jonge moeders met kleine kinderen, die moeite hebben om het huishouden draaiend te houden, mede vanwege de beperkte middelen die zij allen hebben. Zorg, het vermaken van de kinderen, huishoudelijk werk en bij alleenstaande moeders ook de contacten met instanties komen op hun schouders. Ook wat oudere vrouwen met een groot gezin hebben soms geen behoefte aan nog meer contacten. Een groot gezin, dat bestaat uit jongere en oudere kinderen, zorgt voor een scala aan contacten, waardoor men zich niet geïsoleerd hoeft te voelen. De druk van huishoudelijk werk is minder groot wanneer dochters bijspringen. Van de vrouwen die weinig bezoek krijgen vallen er vijf in de categorie alleenstaande moeder en vier in de categorie volledig gezin.

c. vrouwen die bij de aanvang van het project al een tamelijk breed netwerk hadden

Een derde categorie vrouwen had bij de eerste meting al een gevarieerd netwerk, ook buiten de familie. Men noemde familieleden, vriendinnen, burens, andere moeders en contacten via bijvoorbeeld een kerk. De Surinaamse en Ghanese vrouwen die lid zijn van een pinksterkerk of de Evangelische Broeder Gemeente hebben via deze organisatie veel vriendinnen en krijgen uit dit netwerk ook praktische ondersteuning. Onder deze vrouwen lijkt een aantal minder actief geworden in het aanvankelijke netwerk, mogelijk omdat ze het te druk hadden gekregen met de activiteiten van Meedoen. In de vierde ronde heeft deze groep uiteindelijk iets minder contacten dan in de eerste ronde.

³ De vragen 'of men genoeg mensen om zich heen heeft om dagelijkse problemen op te lossen' en 'of men een groter netwerk van contacten zou willen', zijn beide onderhevig aan sociaal wenselijkheidseffecten. Sommige vrouwen hadden tijdens de eerste ronde objectief een klein netwerk en moeilijkheden om hun dagelijkse problemen (oppas, financiën, woning) op te lossen, maar zijn bijna beledigd als de vraag gesteld wordt. Zij willen niet gezien worden als iemand die geen contacten kan leggen.

Een ander interessant punt is de mate waarin contacten binnen de eigen etnische groep plaatsvinden. De resultaten tot nu toe laten zien, dat de vrouwen in categorie a en b vrijwel uitsluitend met mensen uit hun eigen etnische groep omgaan. Voor vrouwen met beperkte taalkennis, is het ook bijna onmogelijk om hun netwerk uit te breiden naar andere etnische groepen. Het is duidelijk dat ook in categorie c) veel Turkse en Marokkaanse vrouwen voorkomen, die alleen met mensen uit hun eigen etnische groep omgaan. Voor de 'overige' etnische groepen was meer vermenging te zien, enerzijds door kennis van Nederlands en Engels, anderzijds door een breder netwerk. Toch is er, behalve onder de Surinaamse vrouwen, bijna niemand van de geïnterviewde vrouwen die ook Nederlandse vriendinnen heeft. In de loop van het jaar zijn de vrouwen die al een multi-etnisch netwerk hadden, ook bij Meedoen in een multi-etnische netwerk terecht gekomen. Bij de start van het project veronderstelden we dat op het moment dat de Nederlandse taalkennis toeneemt, de contacten van Turkse en Marokkaanse vrouwen op gang zouden komen. Dit was tijdens de tweede ronde nog niet het geval; voor veel vrouwen is het leren van de Nederlandse taal moeilijker dan gedacht. Tot dan toe is vooral sprake van meer contacten tussen Turkse en Marokkaanse vrouwen onderling. In de derde en vierde ronde worden nog steeds weinig vriendinnen uit andere groepen genoemd, maar nu zien we aanzienlijk meer vrouwen die vertellen dat ze wel eens met Nederlandse of andere burens praten.

Natuurlijk zijn niet alleen Turkse en Marokkaanse vrouwen in eerste instantie op hun eigen gezin en kinderen gericht. Dit zien we ook bij niet-werkende Nederlandse huisvrouwen en zeker enkele decennia geleden. Het emancipatieproces van Turkse en Marokkaanse vrouwen bevindt zich in een eerdere fase en is er veel geduld nodig om dit proces onder druk te versnellen.

In alles rondes valt op dat de netwerken van deze vrouwen bijna overwegend uit andere vrouwen bestaan. Wanneer naar bezoekers gevraagd wordt, worden afgezien van familie bijna geen mannen genoemd.

4.5. Participatie op het culturele en politieke terrein

Het laatste door Engbersen onderscheiden terrein, is het culturele en politieke terrein. Op de vraag of men wel eens deelneemt aan culturele activiteiten, antwoorden in de eerste ronde aanvankelijk 28 vrouwen 'nee' en tien 'ja', maar toen werd doorgevraagd, werden de volgende activiteiten genoemd: tv kijken, thuis film kijken (2x), winkelen met dochter, lezen in het buurthuis en activiteiten op de school van het kind. Slechts drie vrouwen uit de hele groep gingen eens per jaar naar de bioscoop, één ging naar een Ghanees feest en één naar een Grieks feest, één vrouw noemde een concert/ballet en één een festival. Vooral de Turkse en Marokkaanse vrouwen gaan nergens heen.

In de tweede ronde noemen nog maar één Marokkaanse en één vrouw uit de overige categorie culturele activiteiten. Deze afname van alle andere activiteiten naast het buurthuis hebben we toen op twee manieren verklaard. De eerste reden was methodisch: opnieuw speelden de taalproblemen een rol waardoor vragen niet goed begrepen zijn en verwarring is ontstaan. De tweede reden had te maken met het project. Veel vrouwen gaven bij het tweede interview aan dat hun dagindeling sterk veranderd was en dat zij het enorm druk hadden gekregen. Sommigen klaagden dat ze het veel te druk hadden gekregen, aangezien er ook nog kinderen naar school gebracht moeten worden en een huishouding gedaan moet worden, dokters en ziekenhuizen bezocht, etcetera. Met de gezondheidsbeperkingen komen zij zelfs niet meer aan het bezoeken van religieuze organisaties toe.

In de derde ronde is de deelname aan culturele activiteiten weer toegenomen. Dat kan erop wijzen dat vrouwen die onder druk naar cursussen gingen, hun programma nu beter onder controle hebben, waarbij culturele activiteiten nu niet meer in de verdrukking komen. Men gaat ook naar culturele activiteiten die vanuit de cursussen en het buurthuis worden georganiseerd.

In de vierde ronde noemen slechts vijf vrouwen culturele activiteiten, namelijk: de lunchconcerten in het concertgebouw, Nieuwjaar- en Suikerfeest, Kwakoe Festival, Turks feest in buurthuis en de kinderclub voor Turkse vrouwen.

Politieke participatie

In de tweede, derde en vierde ronde is gevraagd naar politieke participatie: stemmen bij de verkiezingen en naar buurtvergaderingen gaan. Minder dan de helft vertelt in de tweede ronde dat zijn hebben gestemd. In dit jaar (2006) vonden de landelijke en gemeenteraadsverkiezingen plaats, die ook onder migranten een hoge opkomst hadden. Twaalf vrouwen (30%) hebben gestemd bij de landelijke verkiezingen van 2006. In 2007 werd opnieuw gevraagd of men bij de laatste verkiezingen gestemd heeft (dat waren nog steeds de landelijke verkiezingen), en toen gaven 14 vrouwen bevestigend antwoord. In de vierde ronde zeggen 10 vrouwen (33%) dat zij hebben gestemd bij de laatste verkiezingen: dat waren de Europese verkiezingen. In totaal gingen slechts vier vrouwen ooit naar informatieavonden in de buurt, van politieke participatie op buurtniveau kunnen we dus niet spreken.

4.6 Andere effecten van het traject

Naast de resultaten op de specifieke terreinen, is ook een algemene vraag gesteld: "Wat vindt u van het project?". Met deze vraag trachten we een beeld te krijgen, hoe vrouwen het traject ervaren hebben, en of er ook effecten zijn die we niet in de bovengenoemde indeling kunnen vangen. We hadden de antwoorden van de vrouwen in het verslag van 2007 reeds in drie categorieën ingedeeld, en zullen deze indeling nu weer gebruiken.

Ten eerste waren er de vrouwen voor wie Meedoen een zeer positief effect heeft gehad, ze waren positief gestemd en hun algemene houding ten aanzien van de toekomst en hun mogelijkheden is verbeterd. Voor sommigen ontbrak slechts een computercursus of de organisatie van de kinderopvang en was deze steun voldoende om heen op gang te helpen. Anderen zagen doordat ze deel hebben genomen aan de bewegingsactiviteiten de mogelijkheid om ook dergelijke activiteiten te gaan geven, hier is het blikveld verruimd en met ondersteuning zijn passende mogelijkheden gevonden.

Dan was er een tweede categorie die weliswaar ziek was, maar als het belangrijkste resultaat van het project noemt, dat zij een actiever zijn en meer mensen ontmoeten. Zij komen (vaker) buiten de deur en voelen zich prettiger doordat ze een drukker dagindeling hebben gekregen. In deze categorie vallen een aantal vrouwen die veel binnen zaten en weinig mensen zagen. In 2009 blijkt dat 49% van de geïnterviewden naar de cursussen in het buurthuis bleef gaan, en niet opnieuw geïsoleerd is geraakt na de afloop van het traject.

De derde categorie keek in 2006 heel negatief tegen de toekomst aan, ze zijn ziek. In 2008 zit een groot deel van hen weer thuis. Zij hebben weinig aan de cursussen deelgenomen, willen geen commentaar leveren en voelen zich gedwongen. Met een langere termijn aanpak zou OCTRA misschien verder gekomen zijn om deze negatieve spiraal te doorbreken en de vrouwen ervan te overtuigen, dat aangepaste activiteiten ook voor hen mogelijk zijn. Het viel ons op dat ze niet aan de activiteiten meedoen om een gezondere levensstijl te stimuleren, maar alleen naar Nederlandse les gaan, maar dat erg moeilijk vinden. In onze steekproef bestaat deze categorie vooral uit Turkse en Marokkaanse vrouwen. We constateerde dat deze derde groep niet uit de cirkel is gebroken: doordat men ziek is, neemt men geen initiatieven, waardoor problemen verergeren en men zich nog beroerder voelt. De ziekte wordt als reden aangevoerd om niet te kunnen deelnemen aan allerlei activiteiten, maar het gebrek aan contacten en plannen verergert de ziekte. In de psychologie wordt hiervoor wel de term 'locus of control' gebruikt: enerzijds zijn er mensen die geneigd zijn te geloven zij hun eigen leven volledig kunnen sturen (internal control) and anderzijds zijn er mensen die mensen dat ze geen sturing kunnen geven (external control): gebeurtenissen overkomen hen, anderen of God hebben meer invloed dan zichzelf (Rotter's 1990). Deze vrouwen menen dat de 'locus of control' buiten hen zelf ligt en het idee dat zij hun eigen leven kunnen sturen, ontbreekt. Buitelaar (2007) laat zien hoe Marokkaanse vrouwen het moeilijk kunnen vinden om zelfstandig te opereren, omdat zij gewend zijn dat de groep

en de familie altijd belangrijker is dan het individu. Iets dergelijks zien we onder onze respondenten terug. Een aantal vrouwen zijn analfabete en nooit naar school geweest, anderen hebben een aantal jaren onderwijs gevolgd in hun herkomstland. In de tweede ronde komen we vrouwen tegen voor wie het Nederlands leren erg moeilijk blijkt, die nog steeds nauwelijks Nederlands kunnen spreken en zich daardoor dom voelen. We vermoeden dat sommige echtgenoten hier ook een rol bij spelen, aangezien minstens drie bij het interview aanwezige echtgenoten hun teleurstelling uiten over het beperkte effect van de taal cursus, en daaruit concludeerden dat het project helemaal geen zin heeft.

De mentaliteitsomslag die nodig was om zelfs maar aan een plan te denken is dus in een aantal gevallen op gang gekomen, maar daarna laat men zich ook weer makkelijk ontmoedigen. Niet alleen is de steun van het thuisfront nodig, maar ook instanties moeten mee werken om bijvoorbeeld kinderopvang te regelen. Wanneer dit niet direct lukt, vallen vrouwen makkelijk terug: de frustratietolerantie is laag en zij zetten niet door, zeker niet als dit tegen de familieprioriteiten in gaat. In de tweede helft van 2007 ontstond bijvoorbeeld een tekort aan kinderopvang bij de scholen. Niet alleen voor de alleenstaande vrouwen maar ook voor de getrouwde vrouwen met een tegenstribbelende man zorgde dit voor een flink probleem.

Niet alle vrouwen die Nederlandse les volgen zijn ontevreden over hun vooruitgang. Er zijn ook vrouwen die heel blij zijn met de Nederlandse les, en dat 36% van de vrouwen in de derde ronde en 20% in de vierde ronde nog steeds Nederlandse les volgt, laat zien dat een passende (niet te moeilijke) cursus in de buurt een cruciale factor is. Hun doel is om zelfstandig te functioneren, met de dokter te kunnen praten of met de leerkracht op school of met de burens.

Nu we zowel de 'harde indicatoren' en deze extra effecten kunnen overzien, wordt beter duidelijk op welke terreinen de vooruitgang van de vrouwen is geboekt en welke vrouwen vastlopen. Het project zorgde op het hoogtepunt (in de tweede ronde) soms voor een gevoel van overbelasting (waardoor men minder visite aan huis uitnodigde). Een deel van de vrouwen was voor het eerst actief buiten de deur en was daaraan nog niet gewend en plannen was voor hen iets nieuws. In de derde en vierde ronde wordt hierover niet meer geklaagd. Waarschijnlijk hebben vrouwen die de activiteiten waardeerden die tot een acceptabel niveau terug gebracht. Degenen die ziek waren en niet blij waren met de (gedwongen) activiteiten, zijn afgehaakt. Enkelens zijn zeer wantrouwig geworden tegenover autoriteiten, en tegen iedereen die aanbelt, zoals de interviewster. Het feit dat er nu geen sprake meer is van dwang, zorgt dat de vrouwen die door zijn gegaan met een positivere instelling naar hun cursus gaan.

5. Conclusie

Dit rapport ging over de vraag wat het lange termijn effect is van het project 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap'. In dit hoofdstuk vatten we de belangrijkste resultaten samen en zetten we deze in perspectief.

Zoals in paragraaf 3.3 al duidelijk werd, bestond het onderzoek uit interviews met 50 vrouwen. In de eerste ronde (2006) zijn 38 vrouwen geïnterviewd, in de tweede ronde weer 38, waaronder twee nieuwe, in de derde ronde waren nog 28 vrouwen bereid om aan een interview mee te doen en in de vierde ronde (2009) werden 40 interviews gehouden, waaronder 10 met nieuwe respondenten. We lieten al zien dat van de 50 vrouwen er 22 (44%) vier maal zijn geïnterviewd, elf drie maal (22%), vijf twee maal (10%) en twaalf een maal (24%). In de interviews hebben wij getracht te achterhalen in hoeverre het sociaal kapitaal, dat wil zeggen de bruikbare contacten in de buurt, zijn toegenomen door de activiteiten, en in hoeverre men beter in staat is om op zoek te gaan naar oplossingen voor eigen problemen (zelfredzaamheid). De groep bleek gekenmerkt door meervoudige problemen: een hoog percentage alleenstaande moeders, een grote meerderheid met gezondheidsproblemen, veel laag opgeleiden, problematische gezinssituaties en weinig perspectieven op de arbeidsmarkt.

Eerst vatten we de resultaten samen en komen we in 5.1 terug op de centrale begrippen zelfredzaamheid en sociaal kapitaal, en in 5.2 op lange termijneffecten als zelfvertrouwen en perspectief. Om de resultaten in perspectief te kunnen zien, gaan we vervolgens in 5.3 in op de randvoorwaarden en beperkingen van het traject, in Tot slot stellen we in 5.4 de vraag in hoeverre andere projecten met een vergelijkbaar doelgroep hier beter of slechter zouden hebben gewerkt.

5.1 Zelfredzaamheid en sociaal kapitaal

In de inleiding noemden we zelfredzaamheid en sociaal kapitaal als centrale begrippen; de bedoeling van het traject was om op deze terreinen vooruitgang te boeken. We onderzochten zelfredzaamheid op drie terreinen, die Engbersen (1995) gebruikt als hij over integratie spreekt. Het sociaal kapitaal zijn de contacten binnen het eigen netwerk, die bruikbaar zijn om het eigen leven (beter) te organiseren. Nu zullen we de resultaten nog eens kort samenvatten op deze terreinen.

a) *het economische terrein*: financiën, werk, onderwijs en huisvesting. Zoals uit paragraaf 4.1 bleek, heeft het merendeel van de respondenten weinig perspectieven op dit terrein, men leeft van een bijstandsuitkering, en 88% blijft dat zo. Weliswaar wilde 38% van de vrouwen in de eerste en tweede ronde gaan werken, maar in 2009 is daar nog maar 23% van over. De problemen die de intrede in het onderwijs en op de arbeidsmarkt moeilijk maken zijn: ziekte, kinderen zorgen voor een druk programma en het lage startniveau waardoor de meeste banen niet tot de mogelijkheden behoren. Men woont in de sociale woningbouw en dat zal waarschijnlijk zo blijven, en van grote mobiliteit op economisch terrein is geen sprake. Of de cursuservaring wel een positief effect heeft op kinderen en op de houding ten aanzien van het volgen van cursussen door kinderen, kunnen we niet aantonen. Vooruitgang is geboekt in het terugdringen van schulden.

b) *het sociale terrein*: aantal contacten. De effecten van het project zijn niet direct in een toename van het aantal contacten te zien noch in het gebruik van die contacten om dagelijkse problemen op te lossen. In paragraaf 4.4 bleek dat het gemiddeld aantal bezoekers dat de vrouwen thuis ontvangen tussen de eerste en vierde ronde voor Marokkaanse vrouwen is toegenomen van 1,2 naar 1,6, maar voor Turkse vrouwen en vrouwen in de overige categorie is het niveau hetzelfde als aan het begin (1,6). De bezoekers zijn overwegend familieleden. De nieuwe kennissen uit het project komen niet aan huis en worden nauwelijks ingeschakeld bij het oppassen of andere praktische problemen. Ook in het aantal vrouwen dat wij aanvankelijk als 'geïsoleerd' hadden gecategoriseerd, omdat ze weinig contacten hadden, is uiteindelijk weinig veranderd. Wel zijn zij tijdens het project (in

de tweede ronde) minder ontevreden over hun netwerk van kennissen. Waar aanvankelijk bijna een op de vijf vrouwen behoefte had aan meer contacten om dagelijkse problemen op te lossen, zien we in de tweede ronde nog maar één vrouw die vindt dat ze te weinig contacten heeft. Mede doordat de cursussen niet meer verplicht zijn, hebben vrouwen in de derde ronde een beter evenwicht gevonden in het combineren van cursus met het huishouden en de kinderen. Ook degenen die blijven komen, zien het huishouden en de kinderen als hun eerste verantwoordelijkheid, en willen geen ontevreden echtgenoot of relatieproblemen, maar vinden het leuk en belangrijk om naar de cursussen te komen. In de vierde ronde is het aantal vrouwen dat langdurig actief is gebleven, verder teruggelopen.

c) *het politiek-culturele terrein*. De verwachting dat vrouwen actiever zouden worden op politiek- en cultureel terrein was misschien te hoog gegrepen. Gezien het lage percentage dat zelfs maar naar een informatieavond in hun stadsdeel gaat (paragraaf 4.5), is het geen slecht resultaat dat ongeveer een derde naar de stembus is gegaan. Het is niet te verwachten dat hier erg veel verbetering optreedt in de politieke betrokkenheid van deze vrouwen. De interesse voor culturele activiteiten is zeer beperkt. Maar de stap naar het buurthuis is nu gezet en men blijft komen terwijl het project is gestopt. De vrouwen gaan weliswaar nauwelijks naar de vele culturele evenementen in Amsterdam, maar wel naar de feesten in het buurthuis en lijken ook meer belang te zijn gaan hechten aan de activiteiten van de school van de kinderen. Het is belangrijk voor hen dat de activiteiten dichtbij huis plaats vinden, want men is sterk gebonden aan de buurt.

In zijn algemeenheid kunnen we concluderen dat de resultaten van het project op qua sociaal kapitaal en zelfredzaamheid zeer beperkt zijn.

5.2 Lange termijneffect, zelfvertrouwen en perspectief

Naast de harde indicatoren gerelateerd aan onze theoretische begrippen, hebben we ook wat minder duidelijke en meetbare positieve effecten geconstateerd, die daar indirect mee te maken hadden. De drie belangrijkste zullen we nogmaals kort behandelen.

- 1. - Na de tweede ronde hebben we geconstateerd dat een belangrijk positief effect van het traject was dat vrouwen in ieder geval de deur uit komen, terwijl ze dat voorheen niet of veel minder deden. Veel vrouwen waren actiever geworden, bewogen meer en hadden meer contacten buitenshuis. Hun dagindeling was veranderd omdat ze vaak twee of drie keer per week naar de cursussen, bijeenkomsten en individuele gesprekken moesten komen, en velen vonden dat prettig, hoewel er ook een aantal klaagde dat ze het wel erg druk hadden. Diverse malen werd opgemerkt dat het prettig is om ergens heen te moeten, dat men nu ten minste buiten komt en dat men het vreselijk zou vinden als de activiteiten zouden stoppen, omdat men niet weet waar men dan heen moet. Hoewel men nog niet veel verder komt dan het buurthuis, hadden sommige vrouwen toch het idee dat ze nu 'bij de maatschappij horen'. In de derde ronde, zagen we dat 57% van onze respondenten nog steeds deelneemt aan cursussen (16 van de 28 ondervraagde vrouwen: 10 volgen Nederlandse les, 8 bewegen, 6 volgen naai- of computerles), in de vierde ronde nog 49% (naailes was afgelopen). Over de vrouwen die niet geïnterviewd werden in de laatste ronde, is niet bekend of zij nog steeds deelnemen. Het ligt voor de hand dat onder hen het percentage dat niet meer naar cursussen gaat groter is. Het succes in langdurig activeren zou dus in het meest negatieve scenario, waarin alle uitvallers uit het onderzoek niet meer naar cursussen gaan, rond de 33 % liggen (20 van de 50 vrouwen nog steeds actief). In een positiever scenario, waarbij onder de uitvallers uit het onderzoek een zelfde percentage nog naar cursussen gaan, zou het percentage 49% zijn. Na de vierde ronde is dus tussen 33 en 49% van deze doelgroep nog steeds actief.

- 2. - Na de tweede ronde, constateerden we dat in de loop van dat jaar een groot aantal problemen van de huishoudens bespreekbaar waren gemaakt en aangepakt, zoals problemen met delinquente kinderen en schuldenproblematiek. Dit was vooral te danken aan de individuele trajectbegeleiders, die door telefoongesprekken met instellingen en het organiseren van structurele ondersteuning

gezorgd hebben dat vrouwen weer 'boven hun problemen uit kunnen kijken'. Het mag duidelijk zijn dat een respondent met twee zoons in de gevangenis niet al haar problemen makkelijk kan oplossen, maar bespreekbaar maken en perspectief bieden, vinden trajectbegeleiders belangrijk. Ook tijdens de derde en vierde ronde, wanneer het project officieel is afgelopen, worden sommige van deze vrouwen nog steeds ondersteund, hoewel niet meer vanuit Octra maar vanuit allerlei andere instellingen. Voor de projectbegeleiders is het ongetwijfeld een zware opgave geweest: de opeenstapeling van problemen en het steeds opnieuw ontstaan van nieuwe problemen is ook voor degenen die ondersteuning tracht te bieden soms vermoeiend en demotiverend. De trajectbegeleider had een voorbeeldfunctie voor de vrouwen. Zij is iemand die doorzet bij instanties en die doelgericht aan het oplossen van een probleem werkt. Het bespreekbaar maken van de problemen was een eerste stap om aan een oplossing te gaan denken ('coming out'). Hoewel sommige vrouwen de inmenging als bemoeizucht van de Nederlanders zien, en dat niet prettig vonden, heeft bij anderen de psychologische bijsturing een negatieve spiraal doorbroken. Sommige vrouwen hebben nog steeds de neiging om vooral te klagen en geen stappen te zetten, maar er zijn ook vrouwen die voorzichtig optimistischer zijn geworden; hun actieradius is uitgebreid en zij zijn (iets) meer geneigd om op onderzoek uit te gaan wanneer ze ergens mee zitten. Een aantal vertelt spontaan dat ze veel meer durven dan vroeger. In de derde ronde vertellen weer aan aantal vrouwen dat hun zelfvertrouwen is toegenomen gedurende de hele periode; nu wordt de verbeterde kennis van de Nederlandse taal meer benadrukt. Maar er is ook een groep die teleurgesteld is dat het traject is stopgezet, en daar een hernieuwde poging van de sociale dienst /de Nederlandse instellingen/de overheid in ziet om hen dwars te zitten. Ook zien we dat er nieuwe problemen zijn ontstaan bij vrouwen, wiens kinderen in de puberleeftijd zijn gekomen. Deze nieuwe problemen worden niet op dezelfde manier besproken en aangepakt.

- 3.- Een derde positief effect dat wij na reeds de tweede ronde constateerden was dat een aantal vrouwen door het simpele feit dat ze kennis hebben gemaakt met cursussen meer perspectief op nieuwe mogelijkheden ziet. Dat men naar een cursus gaat, is op zichzelf van belang omdat men iets leert en omdat men contact heeft met anderen. Omdat men nooit eerder op een cursus was geweest behalve misschien de inburgeringcursus, ontdekt men het plezier van het ontdekken van een nieuw vakgebied of een nieuwe vaardigheid. Desgevraagd beantwoordde men de vraag 'hoe vindt u het?' meestal slechts met '..... leuk', maar de beperkte taalvaardigheid verbergt dat het niet alleen om gezelligheid gaat maar ook om de verbreding van perspectief, die we het duidelijkzagen bij de respondenten die na de cursus mogelijkheden zagen om zich verder te scholen en een beroep in die richting te kiezen. Dit kwam voor bij de naai- en kap- en computercursus, maar ook bij de bewegingslessen en de aerobics. Na de vierde ronde moeten we helaas constateren dat niemand van deze cursisten zich feitelijk heeft ingeschreven voor een opleiding om naaister, kapster of aerobiclerares te worden. Hoe dit komt is niet duidelijk. In ieder geval gaf de cursus - ook voor vrouwen die niet direct aan een beroep denken - een nieuw perspectief op wat er vlak bij huis te doen is en op het plezier om iets te leren. Misschien dat niet iedereen de mogelijkheden voor zichzelf helemaal benut, maar in ieder geval heeft het verbrede perspectief effect op de mogelijkheden die men voor de kinderen ziet in het volgen van cursussen.

5.3 Beperkingen

Een traject als dit kan alleen effectief zijn binnen bepaalde randvoorwaarden. Het onderzoek heeft laten zien dat het zeer moeilijk was om de oudere en langdurig zieke vrouwen te helpen. Zij blijken in groten getale aanwezig in de doelgroep van het project. Blijkbaar zijn vrouwen met lichamelijke of psychische problemen oververtegenwoordigd in de bestanden van de Sociale Dienst/DWI. In hoofdstuk 2 legden we uit dat Meedoen geen zorgtraject is maar een activeringsproject voor werklozen. Gezien de problemen waar de doelgroep mee kampt, is het de vraag of voor deze groep een combinatie met een zorgtraject niet geschikter is. Naast verbetering in de problematische thuissituatie, lijkt ook een

mentaliteitsomslag nodig. Voor ongeveer tien vrouwen in onze steekproef zijn de passieve houding en de houding ten aanzien van de gezondheidstoestand gedurende het project niet in positieve zin veranderd. De lichamelijke en psychische gezondheidstoestand van deze groep blijft een groot probleem, vooral bij de oudere vrouwen. Sommige vrouwen zien zichzelf niet als actor in hun eigen leven, maar als een speelbal van hun lot. Onder onze respondenten bevinden zich ook vrouwen die vaak niet gekomen zijn bij de lessen omdat ze ziek waren, het Nederlands leren gaat niet zo snel als ze verwacht hadden, en omdat ze het leren moeilijk vinden geven ze de moed op. Zodra de activiteiten niet meer verplicht zijn, vallen deze vrouwen af. Een project van een jaar was voor deze groep niet genoeg, alleen door langdurige begeleiding is een dergelijke verandering in mentaliteit en perspectief misschien mogelijk. Dat de individuele trajectbegeleiding hierbij doorslaggevend was, werd vorig jaar al duidelijk. Met het ook op eventuele vervolgprojecten dient men zich af te vragen of hier niet te veel gevraagd werd van de trajectbegeleiders.

Met deze informatie in gedachten, is een kritische kanttekening op zijn plaats bij het door de projectleiding gepropageerde adagio 'het is goed dat het moet'. Uit het onderzoek blijkt dat niet iedereen het hier mee eens is. Het dwingen van zieke vrouwen wordt vooral in Marokkaanse kring opgevat als 'typische Nederlandse' bemoeizucht en leidt tot tegenzin tegen Nederlanders en het Nederlandse sociale systeem. De vrouwen waren zich al bewust van de negatieve stereotypen over Moslimvrouwen onder Nederlanders, en zien de dwang in dat kader. Hun vertrouwen in de overheid is door het dwangmatige karakter van het project verder afgenomen. Zoals Rath al in 1992 schreef, vertoont het gedwongen activeren van allochtonen gelijkenis met het beleid eerder die eeuw om 'onmaatschappelijkheid' te bestrijden (Rath 1992:4). Leden van een geconstrueerde probleemcategorie moeten volgens die gedachte in 'aangepaste burgers' veranderen. Destijds was het beleid bedoeld om de probleemgevallen binnen de arbeidsklasse tot 'volwaardige maatschappelijke ontplooiing' te verheffen (Dercksen & Verplanken, 1987), tegenwoordig worden allochtonen met sancties gedwongen om zich aan te passen aan de verbeelde gemeenschap. Ondank alle goede bedoelingen, heeft een deel van de vrouwen die wij ondervroegen moeite met het achterliggende idee dat zij zich niet genoeg zouden aanpassen, zich sneller moeten emanciperen, en vooral met de druk die daarbij gebruikt wordt. Voor deze vrouwen heeft het traject hun toch al niet zo sterke vertrouwen in de overheid geschaad. Zij koppelen de dwang, het Stadsdeel, de Sociale Dienst en zelfs onze interviewster aan elkaar, en laten onze interviewster weten dat ze "er niets mee te maken willen hebben" en "met rust gelaten willen worden". Zij menen dat de (stadsdeel)overheid hun belangen niet dient, wat blijkt uit a) het feit dat zij "zieke mensen dwingen tot van alles" en b) de leuke elementen ook nog na heel korte tijd stopzetten.

5.4 Tot slot, voor en nadelen ten aanzien van een vergelijkbaar initiatief

Uit deze evaluatie is naar voren dat zich onder de specifieke groep waarop dit project zich richt – de restcategorie van de sociale dienst/DWI – veel vrouwen bevinden die ziek zijn, veel alleenstaande moeders, veel vrouwen die tegen pensionering aanlopen en vrouwen die analfabeet zijn en zo slecht Nederlands spreken, dat ze mogelijk nooit een reguliere baan kunnen verwerven. De keuze voor deze doelgroep vormt zowel de sterke als de zwakke kant van het traject. Voor een deel van de vrouwen is een zorgtraject misschien meer op zijn plaats dan een activeringstraject met een verplichtend karakter. Daar staat tegenover dat de vrouwen die hier gesteund zijn in het oplossen van hun problemen, vaak zodanig ingewikkelde en gerelateerde problemen hebben dat er tot nu toe niemand naar het totale beeld heeft gekeken, en dat door de persoonlijke begeleiding in ieder geval een aantal problemen in hun verband zijn aangepakt.

Recentelijk zijn er ook buurtgericht project geweest die alleen gericht zijn op het aanpakken van de problematiek van bewoners met complexe problemen (vanuit een welzijnswerk invalshoek), maar zonder dwang. Deze hebben een beperktere doelstelling, aangezien het puur op hulpverlening is gericht en niet op het activeren van mensen. In Stadsdeel Zeeburg wordt dat 'Achter de Voordeur'

genoemd, en in Stadsdeel Slotervaart 'Sociaal Investerings Plan' (SIP). Metaal, Delnoij & Duyvendak (2006) beschrijven hoe dit in zijn werk gaat in Stadsdeel Slotervaart. Zogenaamde bewonersadviseurs, aangesteld bij de welzijnsinstelling, bellen in geselecteerde straten in de meest problematische buurten bij alle huishoudens aan, maken een praatje en vragen of zij kunnen helpen om problemen op te lossen. De adviseurs komen veel mensen tegen die niet weten hoe ze hun situatie konden verbeteren. De moeilijkste gevallen waren de huishoudens met multi-pele problematiek, bijvoorbeeld een werkloze vader met schulden en een criminele zoon, of een psychiatrische patiënt, die overlast in de buurt veroorzaakt, de huur niet betaalt. Deze bewoners hebben te maken met verschillende hulpverleningsinstellingen op specifieke gebieden, zoals het arbeidsbureau, schuldhulpverlening, kindbescherming, jeugdwerker en psychiatrische hulpverlening, maar alleen de bewoner zelf heeft een totaalbeeld van zijn problemen. Met deze aanpak kwam men veel problemen met werk en inkomen en met de school van de kinderen tegen, die relatief oplosbaar waren. Problemen met gezondheid en psychiatrie bleken het moeilijkst aan te pakken.

Het is de vraag of men met 'Achter de voordeur' of 'SIP' de problemen van de vrouwen in De Baarsjes was tegengekomen. Een voordeel van SIP is dat bewoners vrijwillig kunnen besluiten om wel of geen hulp te ontvangen, en dat niet alleen cliënten van de sociale dienst/DWI benaderd worden. Maar het is mogelijk dat de vrouwen van Meedoen hun deur dicht zouden hebben gehouden voor deze hulpverleners. Dat 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' de andere trajecten in intensiteit overtreft, en daardoor meer effect kan hebben op de langdurige psychische processen, die beschreven zijn in paragraaf 5.2, is uit dit verslag wel duidelijk geworden. De intensieve aanpak heeft meer effect op het leven van de vrouwen en hun dagelijkse activiteiten dan bijvoorbeeld SIP. Maar zoals Van den Berg ook opmerkt, moet we ons realiseren dat vrouwen graag deelnemen aan taalcurssussen, maar minder graag willen worden 'gedwongen' tot emancipatie, en de focus op hun achterstand vervelend vinden (Van den Berg 2007:24).

Samenvatting

1. De doelstelling van het project was om vrouwen op langere termijn te activeren is in 49% van de gevallen geslaagd: 49% van de respondenten is twee jaar na afloop van het project nog steeds actief in een cursus of buurthuis.
2. De doelstelling om sociaal kapitaal en zelfredzaamheid te versterken is niet geslaagd: we kunnen nauwelijks lange termijn effecten waarnemen. Het sociaal kapitaal en de zelfredzaamheid verbeterden toen het project gaande was, maar twee jaar na afloop zijn de vrouwen terug op het oude niveau.
3. Het project had een gunstig effect op zelfvertrouwen en perspectief van minstens de helft van de vrouwen.
4. Een onbedoeld negatief bijeffect van het gedwongen karakter van het project is, dat bij ongeveer een kwart van de vrouwen hun vertrouwen in de overheid (het Stadsdeel/de instellingen) is geschaad.
5. Het project lijkt niet geschikt voor zieke vrouwen.

Referenties

- Berg, M. van der, M. (2007a) *'Dat is bij jullie toch ook zo?', Het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*, Den Haag: Nicis
- Berg, M. van der (2007b) *'Dat is bij jullie toch ook zo?', Gender, etniciteit en klasse in het sociaal kapitaal van Marokkaanse vrouwen*, Amsterdam: Aksant
- Boer, B. (2008) Amsterdam laat uitkeringsgerechtigde met kleine kans op werk niet thuiszitten, website Gemeente Amsterdam, http://www.amsterdam.nl/gemeente/college/freek_ossel/redactionele/amsterdam_laat (1 juli 2008)
- Buitelaar, M.W. (2006) *Islam en het dagelijks leven*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas
- Buitelaar, M.W. (2007) Staying close by moving out. The contextual meanings of personal autonomy in the life stories of women of Moroccan descent in the Netherlands, *Cont Islam* 2007, 1, pp. 3-22
- Dekker, P & S. Keuzenkamp (2006) 'Maatschappelijke participatie', in: S. Keuzenkamp & A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, Den Haag: SCP, pp. 211-233
- Dercksen, A. & L. Verplanke (1987) *De geschiedenis van de onmaatschappelijkheidsbestrijding in Nederlands, 1914-1970* (1^e druk) Meppel: Boom.
- Engbersen, G. & R. Gabriëls (1995) *Sferen van integratie: naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*, Amsterdam: Boom
- Giltay Veth, D. (2007) *Bouwstenen voor succesvol bouwen aan burgerschap, eindrapportage van het project MEEdoen: bouwen aan Burgerschap. Verslag van een proces waarbij honderdvijftig vrouwen worden uitgenodigd om deel te nemen aan de samenleving*, Amsterdam: Oetra & Partners BV
- Gruijter, de, M. , N. Boonstra, T. Pels, M. Distelbrink, (2007) *Allochtone vrouwen doen mee! Eerste generatie allochtone vrouwen in Rotterdam & hun perspectief op activering*, Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Hazeu, C., N. Boonstra & M. Jager-Vreugdenhill (2005) *Buurtinitiatieven en buurtbeleid in Nederland anno 2004: analyse van een veldonderzoek van 28 casussen*, Den Haag: WRR
- Heelsum, A. van (2006) *Evaluatie van het traject 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' in Stadsdeel de Baarsjes' eerste ronde*, Amsterdam: IMES
- Heelsum, A. van (2007) *Evaluatie van het traject 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' in Stadsdeel de Baarsjes' tweede ronde*, Amsterdam: IMES
- Heelsum, A. van (2008) *Evaluatie van het traject 'Meedoen, Bouwen aan Burgerschap' in Stadsdeel de Baarsjes' derde ronde*, Amsterdam: IMES
- Hessing-Wagner, J. (2006) 'Gezondheid', in: S. Keuzenkamp & A. Merens (red.), *Sociale atlas van vrouwen uit etnische minderheden*, Den Haag: SCP, pp. 147-162
- Lin, N. (1999) Building a network theory of social capital, *Connections* 22 (1), 28-51
- Metaal, S., M. Delnojj & J.W. Duyvendak (2006) *De Amsterdamse benadering, Vooruitkomen, samenleven en thuis voelen in Nieuw West. Verslag van een onderzoek*, Amsterdam: UvA/Bureau Parkstad.

Putnam (2000) *Bowling alone, the Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon & Schuster

Formatted: English (U.S.)

Rath, J. (1992) 'De tegenbedoelde effecten van de geleide integratie van 'etnische minderheden', *Beleid en Maatschappij*, 19 (5), September/Okttober, pp. 252-265.

Rotter, J. B. (1990). Internal versus external control of reinforcement: A case history of a variable. *American Psychologist*, 45, 489-493.

Sedney, P (2008) *'Who is responsible, who cares?' An exploratory study of informal support by Turkish and Moroccan women in the Netherlands*, Thesis Social Policy and Social Work University of Amsterdam.

Tilburg, T.G. van (1988) *Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidservaring*, Amsterdam: Proefschrift VU.

Uitenbroek, D.G., J.K. Ujcic-Voortman, A.P. Janssen, P.J. Tichelman & A.P. Verhoeff (2006), *De Amsterdamse Gezondheidsmonitor 2004*, Amsterdam: GGD

Vriend, K. de (1989) *'Mijn hoofd kan mijn lichaam niet meer dragen', zwaarlijvigheid bij Turkse vrouwen*, Leuven: Acco.